

ਗਿਆਰਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ ਦਰਸ਼ਨ-ਯੋਗ

11.01 ਸ਼ਲੋਕ : ਅਰਜੁਨ ਓਵਾਚ ਅਰਜੁਨ ਤਕਾਚ

ਸਦ੍-ਅਨੁ-ਗ੍ਰਹਾਯ ਪਰਸਮ੍, ਗੁਹ੍ਯਮ੍ ਅਥਿ-ਆਤਮ ਸਮ੍-ਜ਼ਿਰ੍ਯਮ੍।

ਯਕ੍ ਟਕ੍ਯਾ (ਕਚ੍) ਤਚ੍-ਰਮ੍ ਕਚ੍: ਟੇਜ, ਮੋਹ: ਅਯਮ੍ ਕਿ-ਗਮ੍-ਰ: ਸਮ ॥

ਮਦ੍ਅਨੁ ਗ੍ਰਹਾਯ ਪਰਮਮ੍, ਗੁਹ੍ਯਮ੍ ਅਧਿਆਤਮ ਸਮ੍ ਗ੍ਰਿਯਾਤਮ੍।

ਯਤ੍ ਤ੍ਵਯਾ (ਵਚ੍) ਉਚ੍ਰਤਮ੍ ਵਚਹਤੇਨ, ਮੋਹਹ ਅਯਮ੍ ਵਿਗਮ੍ ਤਹਮਮ ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਅਰਜੁਨ ਓਵਾਚ : ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਮਦ੍ ਅਨੁਗ੍ਰਹਾਯ : ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਰਹਿਮ ਦਿਲੀ ਨਾਲ। ਪਰਮਮ੍ : ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ। ਗੁਹ੍ਯਮ੍ : ਭੇਦ। ਅਧਿਆਤਮ ਸਮ੍ਗ੍ਰਿਯਾਤਮ੍ : ਅਧਿਆਤਮ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਤ੍ਵਯਾ : ਤੁਹਾਡੇ ਰਾਹੀਂ। (ਵਚ੍) ਉਚ੍ਰਤਮ੍ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲੇ ਗਏ। ਵਚਹ : ਸ਼ਬਦ। ਤੇਨ : ਉਸ ਰਾਹੀਂ। ਮੋਹਹ : ਛਲ, ਵਹਿਮ ਕਪਟ। ਅਯਮ੍ : ਇਹ। ਵਿਗਮੁਤਹ : ਚਲੇ ਗਏ। ਮਮ : ਮੇਰਾ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਅਰਜੁਨ ਬੋਲਿਆ, 'ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਰਹਿਮ ਦਿਲੀ (ਤਰਸ ਭਾਵਨਾ) ਵਿਖਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਜੋ ਪਰਮ ਗੋਪੀਨੀਯ ਅਧਿਆਤਮ ਨਾਮਕ ਵਚਨ ਕਹੇ ਹਨ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਮਦ੍ਅਨੁ ਗ੍ਰਹਾਯ ਪਰਮਮ੍ - 'ਮੇਰਾ ਭਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ 'ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਆਪ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਜਨ੍ਯ ਅੰਧਕਾਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। (ਗੀਤਾ 10.11) ਇਹ ਗੱਲ ਭਗਵਾਨ ਕਿਰਪਾ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। (10.12 ਤੋਂ 10.15) ਅਜਿਹੀ ਉਸਤਤੀ ਉਸ ਨੇ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਲਕਸ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਅਰਜੁਨ ਏਥੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਕਿਰਪਾ ਪਿੱਛੋਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਨੂੰ ਅਨੰਤ ਕਈ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਪਤ ਕਰਕੇ ਸਥਿਤ ਹਾਂ (10.42) ਅਰਥਾਤ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੱਤਾ, 'ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹਾਂ। ਏਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਰਜੁਨ ਪਰਮ ਗੋਪੀਨੀਯ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ○ ਅਧਿਆਤਮ ਸਮਮ ਗ੍ਰਿਯਾਤਮ - ਭਗਵਾਨ ਨੇ 10.07 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਤੇ ਯੋਗ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਰਜੁਨ ਅਧਿਆਤਮ ਸਮ ਗ੍ਰਿਯਾਤਮ ਮੰਨ ਰਹੇ ਹਨ। ○ ਯਤ੍ ਤ੍ਵਯਾ (ਵਚ੍) ਉਚ੍ਰਤਮ੍ ਵਚਹ ਤੇਨ - ਮੋਹਹ ਅਯਮ੍ ਵਿਗਮ੍ ਤਹ ਮਮ - ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਜੁਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਆਪ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ ਮੋਹ ਸੀ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਕਰਕੇ - ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਰਜੁਨ ਦੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗਈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਕਿੰਨੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀਆਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਪ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੋਹ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਜੋ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਹੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਰਜੁਨ ਏਥੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ 'ਕਿ ਹੇ ਭਗਵਾਨ ਮੇਰਾ ਇਹ ਮੋਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇੰਜ ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ 11.49ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ 'ਤੇਨੂੰ ਵ੍ਯਥਾ ਅਤੇ ਮੂੜ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ○ ਗ੍ਰਹਾਯ : ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣਾ - ਯੋਗ, ਅਰਥਾਤ ਅਨਧਿਕਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਯੋਗ। ਅਧਿਆਤਮ ਗਿਆਨ ਅਨਧਿਕਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ○ ਉੱਜ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਭਗਵਦ ਬਚਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਾਯ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਲੀਨ ਵਸਤਰ ਉੱਪਰ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਲੀਨ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਲਈ ਗ੍ਰਹਾਯ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ। ○ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਗਿਯਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਸੀਮਤ ਅਨੰਤ ਸਮੁੱਚਤਾ ਦਾ ਇਹ ਭਾਗ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਆਪਕ ਸੰਸਾਰ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਅਦਿਖ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਮਿਣੀ ਜਾਂ ਮਾਪੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਦਲਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਕੀ ਹੈ ? ਸੰਸਾਰ ਕੀ ਹੈ ? ਉਸ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ? ਉਸ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਕੀ ਹਨ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਛਲ ਕਪਟ ਦੀ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

11.02 ਸ਼ਲੋਕ :

ਖਵ-ਅਘ੍ਯਯੋ ਹਿ ਖ੍ਰੁਗਾਨਾਮ੍, ਸ੍ਰੁ-ਗੌ ਵਿਸ੍ਰ-ਸ਼: ਸਯਾ। ਟ੍ਵਦ੍-ਰ: ਕਮਲ-ਪਤ੍ਰ-ਅਖ, ਸਾਹਾਤ੍ਯਮ੍ ਅਧਿ ਚ ਅ-ਕਥਯਮ੍ ॥

ਭਵ ਅਪ੍ਯਯੋ ਹਿ ਭੂਤਾਨਾਮ੍, ਸ਼ੁਰਤੋ ਵਿਸ੍ਰੁਜ਼ਹ ਮਯਾ।

ਤ੍ਵਦ੍ਰੁਤਹ ਕਮਲ ਪਤ੍ਰ ਅਕਸ਼, ਮਾਹਾਤ੍ਮ੍ਯਮ੍ ਅਧਿ ਚ ਅਵ੍ਯਯਮ੍ ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਭਵਅਪ੍ਯਯੋ : ਮੂਲ ਤੇ, ਜੋ ਨਾ ਘੁਲੇ, ਜੋ ਬਦਲਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ, ਜੋ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਭੂਤਾਨਾਮ੍ : ਸਾਰੀਆਂ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ। ਸ਼ੁਰਤੋ : ਸੁਣ ਚੁੱਕੇ। ਵਿਸ੍ਰੁਜ਼ਹ : ਵਿਆਖਿਆ। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ। ਤ੍ਵਦ੍ਰੁਤਹ : ਤੋਂ। ਕਮਲ ਪਤ੍ਰ : ਕੰਵਲ ਨੈਣਾਂ ਵਾਲੇ। ਮਾਹਾਤ੍ਮ੍ਯਮ੍ : ਸ਼ੋਭਾ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਚਾ : ਅਤੇ। ਅਵ੍ਯਯਮ੍ : ਅਖੰਡਤਾ, ਅਸੀਮਤਤਾ।

◦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :- ਹੇ ਕਮਲ ਪੱਤਰ ਨੇਤਰਾਂ ਵਾਲੇ। ਆਪ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਉਦਭਵ ਤੇ ਪ੍ਰਲਯ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਦੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅਨੰਤ ਅਪਾਰ ਵਡੱਪਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◦ ਭਵ ਅਪ੍ਰਯਯੋ ਹਿ ਭੂਤਾਨਾਮ੍ ਸ਼ੁਰਤੋ ਵਿਸਤਰ ਸ਼ੁ ਮਯਾ - ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਵ ਤੇ ਪ੍ਰਲਯ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। (7.06 ਤੇ 7.07) ◦ ਸਾਤਵਿਕ ਰਜੋ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (7.12) ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਭਾਵ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਸਭ ਚੇਸਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। (10.08) ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੇ 'ਚੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। (10.20) ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਮਧ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। (10.32) ਏਸੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਲਯ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ, ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ (ਪ੍ਰਲਯ) ਦਾ ਵਰਨਣ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਇਹ, ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ◦ ਮਾਹਾਤਮ੍ਯਮ੍ ਅਪਿ ਚ ਅਵਯਯਮ੍ - ਆਪ ਨੇ 10.07 ਸ਼ਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਭੂਤੀ ਅਤੇਯੋਗ ਨੂੰ ਜੋ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਤੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਨ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਭੀ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਤਮ ਨੂੰ ਅਵਯਯ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਅਤੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣ ਲੈਣ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਭਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਅਭਿਨੰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਅਵਯਯਮ੍ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਅਵਯਯਮ੍ ਨਿਤ੍ਯ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਮ ਵੀ ਅਵਯਯਮ੍ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ◦ ਮੋਹ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਮੋਹ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਲਕਿ ਮੋਹ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੇ ਹੀ ਮੋਹ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੋਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਈਸ਼ਵਰ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਚਮਕ ਨੂੰ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੈਵੀ-ਸ਼ੋਭਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਧੀ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਸ਼ਕਤੀ, ਸਮੱਰਥਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ, ਨਾਇਕਤੱਤਵਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਗੁਣ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਖਾਵੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਖੇਪ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸੰਖੇਪ ਹੈ, ਪਰ ਅਰਜਨ ਲਈ ਸਵਿਸਤਾਰਮਈ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚਣ ਦੀ ਪੱਧਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਸ ਜਗਤ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਦਲ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੈ।

11.03 ਸ਼ਲੋਕ :

ਏਕਸ੍ ਏਤ੍ਰ ਯਥਾ ਆਥ ਟ੍ਵਮ੍, ਆਤਮਾਨਸ੍ ਪਰਮ-ਝੰਬਰ। ਫ੍ਰਣ੍ਦ੍ਰਸ੍ ਝੰਛਾਸਿ ਤੇ ਰੂਪਸ੍, ਏਸ਼੍ਵਰਸ੍ ਪੂਰੁਖ-ਤ੍ਵਮ ॥

**ਏਵਮ੍ ਏਤ੍ਰ ਯਥਾ ਆਤ੍ਥ ਤ੍ਵਮ, ਆਤਮਾਨਸ੍ ਪਰਮ-ਈਸ਼੍ਵਰ।
ਦ੍ਰਸ਼੍ਟਮ੍ ਇਚ੍ਛਾਮਿ ਤੇ ਰੂਪਮ੍, ਏਸ਼੍ ਵਰਮ੍ ਪੁਰੁਸ਼ ਉੱਤਮ।**

◦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :- ਏਵਮ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਏਤ੍ਰ : ਇਹ। ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ। ਆਤ੍ਥ : ਐਲਾਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ। ਤ੍ਵਮ੍ : ਤੁਹਾਡੇ। ਆਤਮਾਨਸ੍ : ਆਪਣਾ ਆਪ। ਪਰਮ ਈਸ਼੍ਵਰ : ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਈਸ਼੍ਵਰ। ਦ੍ਰਸ਼੍ਟਮ੍ : ਵੇਖਣਾ। ਇਚ੍ਛਾਮਿ : ਮੈਂ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ : ਉਸਦਾ। ਰੂਪਮ੍ : ਰੂਪ। ਏਸ਼੍ ਵਰਮ੍ : ਸਰਬਸੱਤਾ ਧਾਰੀ ਪ੍ਰਭੱਤਾ ਵਾਲੀ। ਪੁਰੁਸ਼ ਉੱਤਮ : ਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰੁਸ਼।

◦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :- ਹੇ ਪਰਮੇਸ਼੍ਵਰ! ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹੇ ਪਰਸੋਤਮ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਈਸ਼੍ਵਰੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਖੁਦ ਦੇਖਣ ਦਾ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◦ ਪੁਰੁਸ਼ ਉੱਤਮ - ਇਸ ਸੰਬੰਧਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ, ਮੇਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਉੱਤਮ ਸ਼੍ਰੇਣਿ ਪੁਰੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। (ਹੋਰ ਵੇਖੋ 15.18) ◦ ਏਵਮ੍ ਏਤ੍ਰ ਯਥਾ ਆਤ੍ਥ ਤ੍ਵਮ੍ ਆਤਮਾਨਸ੍ - ਹੇ ਪਰਸੋਤਮ! ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤ ਆਪਣੇ ਆਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਤੇ ਸਮੱਰਥਾ ਦਾ ਜੋ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ। 'ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਮੇਰੇ 'ਚੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (7.06) ਮੇਰੇ ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ (7.07) ਸਭ ਕੁੱਝ ਵਾਸੁਦੇਵ ਹੀ ਹੈ। (7.19) ਬ੍ਰਹਮ, ਅਧਿਆਤਮ, ਕਰਮ, ਅਧਿਭੂਤ ਅਧਿਦੈਵ ਤੇ ਅਧਿਯਗ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। (8.22) ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਵਿਆਪਤ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ, ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। (9.04, 9.05) ਸਤ੍ ਤੇ ਅਸਤ੍ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਹਾਂ (9.11) ਮੈਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਸੱਤਾ ਸਫੂਰਤੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। (10.08) ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। (10.42) ਇਹ ਜੋ ਕਿਹਾ ਹੈ ਸਭ ਯਥਾਰਥ ਹੈ। ◦ ਪਰ ਈਸ਼੍ਵਰ - ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ, 'ਮੈਂ ਹੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਈਸ਼੍ਵਰ ਹਾਂ। (4.06 ਤੇ 5.29) ਏਸੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਈਸ਼੍ਵਰ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਆਪ ਹੀ ਪਰਮ-ਈਸ਼੍ਵਰ ਹੋ। ◦ ਦ੍ਰਸ਼੍ਟਮ੍ ਇਚ੍ਛਾਮਿ ਤੇ ਰੂਪਮ੍ = ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਤੋਂ ਮਹਾਤਮ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੁਣ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦ੍ਰਿੜ ਭਰੋਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। 10.16 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਨਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਜੋ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਏਥੇ ਅਰਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਇੱਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਅੱਗੇ ਕਹਿਣਗੇ 'ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸੈਂਕੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ' (11.05) ◦ ਰੂਪਮ੍ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਫਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ (ਪ੍ਰਭੂ) ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਜਗਤਮਈ ਪਾਸਾਰਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਰਜ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ ? ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ (ਅਰਜਨ) ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ (ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ) ਉਸ ਨੂੰ (ਅਰਜਨ ਨੂੰ) ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਖਾਵੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵੀ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਰਜਨ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਹਨ। ਉਹ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਵਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

11.04 ਸ਼ਲੋਕ :

ਮਨੁ-ਯ-ਸੇ ਯਦਿ ਤ੍ਵ ਸ਼ਕਯਮ੍, ਸਯਾ ਫ੍ਰਯੁਸ੍ਤੁ ਫ੍ਰਿਤਿ ਪ੍ਰਭੋ। ਯੋਗ-ਝੰਸ਼ੁ-ਕਰ ਤਰ: ਸੇ ਟ੍ਵਮ੍, ਫ੍ਰਸ਼੍-ਅਯ ਆਤਮਾਨਮ੍ ਅ-ਕਿ-ਅਯਮ੍ ॥

ਮਨੁਯਸੇ ਯਦਿ ਤਤ੍ ਸ਼ਕਯਮ੍, ਸਯਾ ਦ੍ਰੁਸ਼ਟਮ੍ ਇਤਿ ਪ੍ਰਭੋ।

ਯੋਗ ਈਸ਼ਵਰ੍ ਤਤਹ ਮੇ ਤ੍ਵਮ੍, ਦ੍ਰੁਸ਼ ਅਯ ਆਤ੍ ਮਾਨਮ੍ ਅਵਿਯਮ੍ ॥

◉ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਮਨੁਯਸੇ : ਆਪ ਸੋਚਦੇ ਹੋ, ਸੋਚਵਾਨ ਹੋ। ਯਦਿ : ਜੇ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਸ਼ਕਯਮ੍ : ਸੰਭਵ। ਸਯਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ। ਦ੍ਰੁਸ਼ਟਮ੍ : ਦੇਖਣਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਵਾਸਤੇ। ਪ੍ਰਭੋ : ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ। ਯੋਗ ਈਸ਼ਵਰ੍ : ਹੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ। ਤਤਹ : ਤਦ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਤ੍ਵਮ੍ : ਸਵੈ। ਦ੍ਰੁਸ਼ਅਯ : ਵਿਖਾਉਣਾ। ਆਤਮਾਨਮ੍ : ਸਵੈ। ਅਵਿਅਯਮ੍ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ।

◉ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** 'ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਹੇ ਯੋਗੀ ਈਸ਼ਵਰ! ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਓ'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◉ ਪ੍ਰਭੋ - ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਂ ਹੈ ਜੋ ਸਰਵ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ। ਭਾਵ ਇਹ, ਜੇਕਰ ਆਪ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇਖਦੇ ਹੋ, ਤਦ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦੇਵੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਇਹ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦੇਖ ਸਕਾਂ। ◉ ਮਨੁਯਸੇ ਯਦਿ ਤਤ੍ ਸ਼ਕਯਮ੍ = ਜੇ ਆਪ ਆਪਣਾ ਇਹ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਵੋਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਨਾਪਾਤਰ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਰਾ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਦ੍ਰਿੜ-ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਦਿਖਾਵੋ। ◉ ਯੋਗ-ਈਸ਼ਵਰ੍ : ਭਗਤੀ, ਗਿਆਨ, ਕਰਮ ਧਿਆਨ, ਹਠ, ਰਾਜ, ਲਯ, ਮੰਤ੍ਰ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਯੋਗ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪ ਮਾਲਕ ਹੋ। ਇਹ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਿਖਾ ਦੇਵੇ। ◉ ਅਰਜਨ ਦੇ 10.17 ਸ਼ਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸਤੇ 'ਯੋਗਿਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਯੋਗੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਯੋਗ ਈਸ਼ਵਰ੍ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵ ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਸੰਪੂਰਣ ਯੋਗ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਤਿ ਧਾਰਣਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਆਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ◉ ਤਤਹ ਮੇ ਤ੍ਵਮ੍ - ਦਰਸ਼ ਅਯ ਆਤਮਾਨਮ੍ ਅਵਿ ਅਯਮ੍ - ਆਪ ਦਾ ਇਹ ਸਰੂਪ ਤਾ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨੰਤ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਓ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੋਗਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਈਸ਼ਵਰ 'ਚੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਇੱਛਾਵਾਨਾਂ ਉੱਦਮੀਆਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਦਾ ਹੱਥ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਜਨਾ, ਸੁਰੱਖਿਆ, ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਨਾ ਤੇ ਫੇਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਨਾ - ਪੰਜ ਦੈਵੀ-ਗੁਣ ਹਨ - ਪ੍ਰਭੂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸਦੀਵੀ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਵਜੋਂ ਦੇ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਪਾਸਾਰੇ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਵੇਖਣ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਧੰਨਭਾਗ ਹਨ, ਇਹ ਯੋਗੀ ਈਸ਼ਵਰ ਵੱਲੋਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਗਤ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਸਵੈ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਰਜਨ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਗਤ ਪਾਸਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਉਸਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

11.05 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ *ਸ਼੍ਰੀ ਖਗਯਾਨੁਗਾਚ*

ਪ੍ਰਯੁ-ਅ ਸੇ ਪਾਠੰ ਰੂਪਾਣਿ, ਸ਼ਰ-ਸ਼: ਅਥ ਸਹਸ੍ਰ-ਸ਼:। ਨਾਨਾ-ਕਿਧਾਨਿ ਦਿਵ੍-ਯਾਨਿ, ਨਾਨਾ-ਕ੍ਰ-ਆ-ਕ੍ਰ-ਗੀਨਿ ਚ ॥

ਪਸ਼੍ਯ ਅਮੇ ਪਾਰ੍ਥ ਰੂਪਾਣਿ, ਸ਼ਤਸ਼ਹ ਅਥਸਹਸ੍ਰ ਸ਼ਹ।

ਨਾਨਾ ਵਿਧਾਨਿ ਦਿਵ੍ ਯਾਨਿ, ਨਾਨਾ ਵ੍ਰਣ ਆਕ੍ਰਤੀਨਿ ਚ ॥

◉ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਪਸ਼੍ਯ : ਵੇਖੋ, ਧਿਆਨ ਦੇਵੋ। ਅਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਪਾਰ੍ਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਰੂਪਾਣਿ : ਰੂਪ। ਸ਼ਤਸ਼ਹ : ਸੈਂਕੜਿਆਂ। ਅਥ : ਅਤੇ। ਸਹਸ੍ਰਸ਼ਹ : ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ। ਨਾਨਾ ਵਿਧਾਨਿ : ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ। ਦਿਵ੍ਯਾਨਿ : ਦੈਵੀ। ਨਾਨਾ ਵ੍ਰਣ ਆਕ੍ਰਤੀਨਿ : ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ। ਚ : ਅਤੇ।

◉ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਹੇ ਪਾਰਥ ! ਤੂੰ ਸੈਂਕੜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਅਨੇਕ ਵਰਣਾਂ ਤੱਕ ਆਕ੍ਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਬਹੁਵਿਧ ਦਿੱਬ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ।'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◉ ਪਸ਼੍ਯ ਅ ਮੇ ਪਾਰ੍ਥ ਰੂਪਾਣਿ, ਸ਼ਤਸ਼ਹ ਅਥ ਸਹਸ੍ਰ ਸ਼ਹ = ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਬਨਾਵਟ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ, ਤੇ ਆਕਾਰ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਣ ਵੀ ਧਰਤੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਨੰਤ ਅਪਾਰ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਹਰੇਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਵ੍ਯ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ

ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭਗਵਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ (7.25) ਮਨੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਦਿਵਯ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਸਤਾਂ ਜੀਵਾਂ - ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ - ਜੋ ਵੀ ਅਸੰਗਤ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਨਿਗੂਣੀ ਸੁੰਨ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਅੰਕਰ ਜਾਂ ਪਿਉਂਦ ਜੋ ਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਸੀਮਤਾ, ਅਮਿੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਜਾਂ ਇੱਕ ਵੀ, ਦੈਵੀ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਰੰਗਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਏਸ ਜਗਤ ਦੀ ਹਸਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਹੈ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤ੍ਰਿਭਵਨ ਸੰਸਾਰੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ, ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੀ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪਵਿੱਤਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ - ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਇਹ ਨਾਰਾਇਣ ਹਨ ਜੋ ਸਰਬ ਸਮੁੱਚੇ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਨਾਰਾਇਣ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਨਾਰਾਇਣ ਹਨ। ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਰਾਇਣ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਨਾਰਾਇਣ ਹੈ, ਜੋ ਵੀ ਹੈ ਨਾਰਾਇਣ ਹੈ। ਨਾਰਾਇਣ ਬਹੁਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕੌਤਕ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।'

11.06 ਸ਼ਲੋਕ :

पश्य आदित्यान् वसून् रुद्रान्, अश्विनौ मरुतः तथा। बहूनि अ-दृष्ट-पूर्वाणि, पश्य आञ्जयीणि भारत॥

ਪਸ਼੍ਯ ਆਦਿਤ੍ਯਾਨ੍ ਵਸੂਨ੍, ਰੁਦ੍ਰਾਨ੍ ਅਸ਼੍ਵਿਨੌ ਮਾਰੂਤਹ ਤਥਾ।

ਬਹੁਨਿ ਆਦ੍ਰਸ਼ਟਪੂਰਵਾਣਿ, ਪਸ਼੍ਯ ਆਸ਼ਚਰ੍ਯਾਣਿ ਭਾਰਤ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਪਸ਼੍ਯ : ਵੇਖੋ ਧਿਆਨ ਦੇਵੋ। ਆਦਿਤ੍ਯਾਨ੍ : ਆਦਿਤ੍ਯਾਨ੍। ਵਸੂਨ੍ : ਵਾਸੁਸ਼। ਰੁਦ੍ਰਾਨ੍ : ਰੁਦਰਾ। ਆਸ਼ਵਨੌ : ਦੋ ਆਸ਼ਵਿਨ। ਮਾਰੂਤਹ : ਮਾਰੂਤਾ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਬਹੁਨਿ : ਬਹੁਤ। ਆਦ੍ਰਸ਼ਟ ਪੂਰਵਾਣਿ : ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੇਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਸ਼੍ਯ : ਦੇਖਣਾ। ਆਸ਼ਚਰ੍ਯਾ : ਹੈਰਾਨ ਹੋਣਾ। ਭਾਰਤ : ਹੇ ਭਾਰਤ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਹੇ ਭਾਰਤ ਵੰਸ਼ੀ! ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਦਿਤ੍ਯਾਂ ਨੂੰ, ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ, ਰੁਦਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਅਸ਼ਿਵਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਾਰੂਤ ਗਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਅਤੇ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ ਗਏ ਸਨ, ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਪਸ਼੍ਯ ਆਦਿਤ੍ਯਾਨ੍ ਵਸੂਨ੍ ਰੁਦ੍ਰਾਨ੍ ਅਸ਼ਿਵਨੌ ਤਥਾ - ਆਦਿ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਧਾਤਾ ਮਿਤ੍ਰ ਅਯੁਰਮਾ, ਸ਼ਕ੍ਰ ਵਰੁਣ, ਅੰਸ਼, ਭਗ ਵਿਵਸੁਵਾਨ, ਪੂਸ਼ਾ ਸਵਿਤਾ ਤ੍ਵਸ਼ਟ੍ਰਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਣੂ ਇਹ ਬਾਰਾਂ ਆਦਿਤ੍ਯ ਹਨ। ਹਰ ਬਹੁਰੂਪ ਤ੍ਯਮੁਬਕ, ਅਪਰਾਜਿਤ, ਵਸ਼ਾ ਕਪਿ, ਸੰਭੂ, ਕਪਰਦੀ ਰੇਵਤ, ਮੁਗਵਯਾਘੇ, ਸ਼ਰਵ ਤੇ ਕਪਾਲੀ - ਇਹ ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਦ੍ਰ ਹਨ। ○ ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ ਦੋ ਹਨ - ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਾਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵੈਦ ਹਨ। ○ ਸਤਵਜਯੋਤੀ, ਆਦਿਤ੍ਯ, ਸਤ੍ਯਜਯੋਤੀ ਤ੍ਰਿਯਗ ਜਯੋਤਿ, ਸਜਯੋਤਿ, ਜਯੋਤਿਸ਼ਮਾਨ, ਹਰਿਤ, ਤ੍ਰਤਜਿਤ, ਸਤ੍ਯਜਿਤ? ਸੁਸ਼ੇਣ, ਸੇਨਜਿਤ, ਸਤ੍ਯਮਿਤ੍ਰ, ਅਭਿਮਿਤ੍ਰ, ਹਰਿ ਮਿਤ੍ਰ, ਕ੍ਰਤ, ਸਤ੍ਯ, ਧਰੁਵ, ਧਰੁਤਾ, ਵਿਧਰੁਤਾ ਵਿਧਾਰਯ, ਧ੍ਵਾਂਤ, ਧੁਨਿ, ਉਗ੍ਰ, ਭੀਮ, ਅਭਿਯੁ, ਸਾਕਿਸ਼ਪ, ਸੰਰੰਭ, ਇਦ੍ਰਕਸ਼, ਪੁਰੁਸ਼, ਅਨੁਯਾਦ੍ਰਕਸ਼, ਚੇਤਸ, ਸਮਿਤਾ, ਸਮਿਦ੍ਰਕਸ਼, ਪ੍ਰਤਿਦ੍ਰਕਸ਼, ਮਰੂਤਿ, ਸਰਤ ਦੇਵ, ਦਿਸ਼, ਯਜੁਹ, ਅਨੁਦ੍ਰਕ, ਸਾਮ, ਮਾਨੁਸ਼ ਤੇ ਵਿਸ਼ - ਇਹ 49 ਮਰੂਤ ਹਨ। (ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ 67 - 123 - 130) ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖ। ○ ਬਾਰਾਂ ਆਦਿਤ੍ਯ, ਅੱਠ ਵਸੂ, ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਦ੍ਰ, ਦੋ ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ, ਇਹ ਤੇਤੀ ਕੋਟੀ (ਤੇਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ) ਦੇ ਦੇਵਤਾ, ਸੰਪੂਰਣ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਰੂਦ੍ਰ ਗਣਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ 49 ਮਰੂਦ ਗੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ 33 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੈਤਾਂ ਤੋਂ ਦੇਵਤਾ ਬਣੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 'ਤਥਾ' ਪਦ ਦੇ ਕੇ ਮਰੁਦ ਗਣ ਨੂੰ ਵੱਖ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ○ ਬਹੁਨਿ ਆਦ੍ਰਸ਼ਟ ਪੂਰਵਾਣਿ, ਪਸ਼੍ਯ ਆਸ਼ਚਰ੍ਯਾਣਿ ਭਾਰਤ - 'ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਨਾ ਕਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਨਾ ਮਨ ਤੋਂ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਦੇ ਵੀ ਤੇਰੀ ਬਿਰਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖ ਲੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਅਦਭੁਤ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਦੇਖ।'

ਵਿਆਖਿਆ :- ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਜੋ ਸਗੁਣ (ਪ੍ਰਤਖ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ) ਸਰੂਪ ਹੈ, ਉਹ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਨਿਰਗੁਣ (ਅਪ੍ਰਤਖ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ) ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਅਨੰਤ ਹੈ, ਅਸੀਮ ਹੈ, ਬੇਅੰਤ ਹੈ। ਜਦ ਕੋਈ ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤਖ ਸਰੂਪ ਦੀ ਅਸੀਮਤਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਅਸੀਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਣੂ ਦੇ ਸੂਖਮ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੂਖਮ ਭੇਦ ਹੈ, ਉਹ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਅਸੀਮਤਾ ਅਨੰਤਾ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ, ਇਸ ਕਾਇਨਾਤ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਆਦਮੀ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਗਵਾਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜਤਾਲਣ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਢਾਂਚਾ ਸਾਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਭਾਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਗਤ ਵੀ ਹੈ, ਮਿੱਤਰ ਵੀ ਹੈ, ਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਜੇ ਹਰ ਵਸਤੂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਅਸੀਮ ਅਣਗਿਣਤ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਨਵ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

11.07 ਸ਼ਲੋਕ :

इह एक-स्थम् जगत् कृत्स्नम्, पश्य अद्य स-चर-अचरम्। मम देहे गुडाका-ईश, यत् च अन्यत् द्रष्टुम् इच्छ-सि॥

ਇਹ ਏਕ ਸਥਮ੍ ਜਗਤ੍ਕ੍ਰਿਤ੍ਸਨਮ੍, ਪਸ਼੍ਯ ਅਦ੍ਯਸਚਰ ਅਚਰਮ੍।

ਮਮ ਦੇਹ ਗੁਡਾਕਾ ਇਸ਼, ਯਤ੍ ਚ ਅਨ੍ਯਤ੍ ਦ੍ਰਸ਼ਟਮ੍ ਇਚ੍ਚਸਿ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਇਹ : ਇਸ ਵਿੱਚ। ਏਕਸਥਮ੍ : ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ। ਜਗਤ੍ਕ੍ਰਿਤ੍ਸਨਮ੍ : ਜਗਤ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਪਸ਼੍ਯ : ਵੇਖੋ, ਧਿਆਨ ਦੇਵੋ। ਅਦ੍ਯ : ਹੁਣੇ। ਸਚਰ ਅਚਰਮ੍ : ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਗਤੀਹੀਣ ਦੇ ਨਾਲ। ਮਮ : ਮੇਰੀ ਦੇਹ : ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ। ਗੁਡਾਕਾਇਸ਼ਾ

: ਹੇ ਗੁੱਡਾ ਕੇਸ਼। ਯਤੁ : ਉਹ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਨੁਯਤੁ : ਦੂਜੇ। ਦ੍ਰਸ਼ਟਮੁ : ਦੇਖਣਾ। ਇਚ੍ਛਸਿ : ਇੱਛਾ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- 'ਹੇ ਗੁੱਡਾਕੇਸ਼! ਅੱਜ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਏਕਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਚਰ ਅਚਰ ਸਹਿਤ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕੁੱਝ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁਣਾ ਏ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਦੇਖ ਲੈ।'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਹ ਏਕ ਸੁਖਮੁ ਜਗਤੁ ਕ੍ਰਤ ਸੁਨਮੁ ਪਸ਼ੁਯ ਅਦਯੁਸਚਰ ਅਚਰਮੁ, ਮਮਦੇਹ ਗੁੱਡਾਕੇਸ਼ - ਨੀਂਦ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਕਰਕੇ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ "ਗੁੱਡਾਕੇਸ਼" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਹ ਸੰਬੋਧਨ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਨਿਰਆਲਸ ਹੋ ਕੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ ਕਰ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਘੋੜੇ ਦੀ ਲਗਾਮ ਤੇ ਚਾਬਕ ਲੈ ਕੇ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ (ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ) ਚਰ ਅਚਰ ਸਹਿਤ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਦੇਖ, ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਤੂੰ ਨਜ਼ਰ ਦੜਾਵੇਂਗਾ, ਉਥੇ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗਾ। ਤੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇਵਤਾ, ਯਕਸ਼, ਰਾਖਸ਼ ਭੂਤ, ਪਸ਼ੂ ਪੰਥੀਆਂ ਦੇ ਚੱਲਣ ਫਿਰਨ ਵਾਲੇ ਜੰਗਮ ਤੇ ਬਿਰਥ, ਲਤਾ, ਘਾਹ, ਪੌਦੇ ਆਦਿ ਸਥਾਵਰ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਪਹਾੜ, ਰੇਤ ਆਦਿ ਜੜ੍ਹ ਸਹਿਤ ਸਾਰ ਜਗਤ ਨੂੰ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੁਣੇ ਹੀ ਏਸੇ ਛਿਣ ਦੇਖ ਲੈ। ਦੇਰੀ ਨਾ ਕਰ। ੦ ਯਤੁ ਚ ਅਨੁਯਤੁ ਦ੍ਰਸ਼ਟਮੁ ਇਚ੍ਛਸਿ - ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਨ, ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਭੂਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬੀਤ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਬੀਤਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਅਥਵਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਨ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਕੁੱਝ ਤੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਦੇਖਦਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ - ਉਹ ਵੀ ਵੇਖ ਲੈ। ਅਰਜਨ ਹੋਰ ਕੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ? ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਅਸਾਡੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਾਂ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ? (ਗੀਤਾ 2.06) ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਲੈ। ਭਗਵਾਨ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਵਿਭੂਤੀ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ। ਅਥਵਾ ਕਹਿ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਭਗਵਾਨ ਇੰਜ ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ, ਤਾਂ ਅਰਜਨ - ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਦਰਅਸਲ ਭਗਵਾਨ ਹੋਲੇ ਹੋਲੇ ਨਿਰੰਤਰ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ। ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਕੋਲ ਇਹ ਸੱਮਰਥਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਸਾਡੀਆਂ ਭੌਤਿਕ (ਸਰੀਰਕ) ਅੱਖਾਂ ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀਮਾਨ - ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ - ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਅਥਵਾ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ।

11.08 ਸ਼ਲੋਕ :

न तु माम् शुक-य-से द्रष्टुम्, अनेन अक स्व-चक्षुषा । दिव्यम् ददा-सि ते चक्षुः, पश्य मे योगम् ऐश्वरम् ॥

ਨ ਤੂ ਮਾਮ੍ ਸ਼ੁਕਯਸੇ ਦ੍ਰਸ਼ਟਮੁ ਅਨੇਨ ਏਵ ਸ੍ਵਚਕਸ਼ੁਸ਼ਾ ।

ਦਿਵ੍ਯਮੁ ਦਦਾਮਿ ਤੇ ਚਕਸ਼ੁਹ । ਪਸ਼ੁਯ ਮੇ ਯੋਗਮੁ ਏਸ਼੍ਵਰਮੁ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਤੂ : ਪਰੰਤੂ। ਮਾਮ੍ : ਮੈਨੂੰ। ਸ਼ੁਕਯਸੇ : ਆਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਦ੍ਰਸ਼ਟਮੁ : ਦੇਖਣਾ। ਅਨੇਨ : ਇਸ ਨਾਲ। ਏਵ : ਭੀ। ਸ੍ਵਚਕਸ਼ੁਸ਼ਾ : ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ। ਦਿਵ੍ਯਮੁ : ਦੈਵੀ। ਦਦਾਮਿ : ਮੈਂ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ : ਭੀ। ਚਕਸ਼ੁਹ : ਅੱਖਾਂ। ਪਸ਼ੁਯ : ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖੋ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਯੋਗਮੁ : ਯੋਗ। ਏਸ਼੍ਵਰਮੁ : ਪ੍ਰਭੂ ਵਾਲੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕੇਂਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦਿੱਖ ਨੇਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਈਸ਼ਵਰੀ ਯੋਗ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ (ਸਕੇਂਗਾ)

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਤੂ ਮਾਮ੍ ਸ਼ੁਕਯਸੇ ਦ੍ਰਸ਼ਟਮੁ, ਅਨੇਨ ਏਵ ਸ੍ਵ ਚਕਸ਼ੁਸ਼ਾ = ਤੇਰੇ ਜੋ ਚਕ੍ਰਮ ਚਕਸ਼ੁ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਲਪ ਤੇ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਹ ਨੈਣ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਿਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਤੁੱਛ ਕਾਰਜ ਹੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਤ ਮਨੁੱਖ, ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ, ਧੁੱਪ ਛਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਮਨ- ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ। ੦ ਦਿਵ੍ਯਮੁ ਦਦਾ ਮਿ ਤੇ ਚਕਸ਼ੁਹ - ਪਸ਼ੁਯ ਮੇ ਯੋਗਮੁ ਏਸ਼੍ਵਰਮੁ - ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਅਤੀ-ਇੰਦਰ ਅਲੌਕਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲੇ ਦਿਵ੍ਯ ਚਕਸ਼ੁ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤੂੰ ਅਤੀਇੰਦਰ, ਅਲੌਕਿਕ ਪਦਾਰਥ ਭੀ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਏਂ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਵ੍ਯਤਾ ਵੀ ਦੇਖ ਸਕੇਂਗਾ। ੦ ਭਾਵੇਂ ਦਿਵ੍ਯਤਾ ਦੇਖਣਾ ਨੇਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਦਿਵ੍ਯ ਨੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਤੂੰ ਦਿਵ੍ਯਤ ਅਰਥਾਤ ਮੇਰੇ ਈਸ਼ਵਰ ਸੰਬੰਧੀ ਅਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਦੇਖ ਸਕੇਂਗਾ। ਮੇਰਾ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਲਈ ਦਿਵ੍ਯ ਨੇਤਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ੦ ਪਸ਼ੁਯ - ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ 1. ਬੁੱਧੀ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਦੇਖਣਾ 2. ਨੇਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਣਾ। 9.05 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਣ ਦੀ (ਜਾਣਨ) ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਨੇਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਜਾਤੀ, ਇੱਕ ਕਿਸਮ, ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਮਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਸੰਰਚਨਾ ਵਰਗੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਪ੍ਰਿਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਨਵੀ ਮਨ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮਾਨਵ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਅਦਭੁਤ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ - ਵਿਕਾਸ ਨਿਰੰਤਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਹੋਰ ਤੋਂ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸੋਚ ਦੀਆਂ ਕਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਦੂਰਬੀਨ, ਐਕਸਰੇ, ਖੁਰਦਬੀਨ, ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਮਾਪਣ ਵਾਲਾ ਯੰਤਰ ਆਦਿ ਸੈਂਕੜੇ ਯੰਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਾਨਵੀ-ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਘਟੀਆਂ ਹਨ, ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਵੀ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਯੋਗ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਸਰੀਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਯੋਗ ਸਚਚਿਤ, ਵਿਰਤੀ-ਨਿਰੋਧ - ਯੋਗ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਹਨ, ਸੰਯੁਕਤ

ਕਰਨਾ, ਮਿਲਾਉਣਾ, ਜੋੜਨਾ। ਯੋਗ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਮੰਦੇ ਤੇ ਚੰਗੇ ਵੱਲ, ਝੂਠ ਤੋਂ ਸੱਚ ਵੱਲ, ਪਾਪ ਤੋਂ ਪੁੰਨ ਵੱਲ। ਮਨ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਹੈ। ਮਨ ਅੰਦਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਚਿੰਤਨ ਚੇਤਨਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਭਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਹੈ।

11.09 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸੰਜੇ ਓਵਾਚ *ਸਭਯ ਤਗਾਚ*

ਏਕਮ੍ ਤਕ੍ਵਾ ਤਰ: ਰਾਜਨ੍, ਮਹਾ-ਯੋਗ-ਝੰਬਰ: ਹਰਿ:। ਦਰ੍ਸ਼-ਅਯਾਸਾਸ ਪਾਥਾਯ ਪਰਮਮ੍, ਰੂਪਮ੍ ਏਸ਼੍ਵਰਮ੍ ॥

ਏਵਮ੍ ਉਕ੍ਤਵਾ ਤਤਹ ਰਾਜਨ੍, ਮਹਾ ਯੋਗ ਈਸ਼੍ਵਰਹ ਹਰਿਹ।

ਦਰ੍ਸ਼ ਅਯਾਮਾਸ ਪਾਰ੍ਥਯ ਪਰਮਮ੍, ਰੂਪਮ੍ ਏਸ਼੍ਵਰਮ੍ ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਸੰਜੇ ਓਵਾਚ : ਸੰਜੇ ਬੋਲੇ। ਏਵਮ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਕ੍ਤਵਾ : ਬੋਲ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ। ਤਤਹ : ਤਦ। ਰਾਜਨ੍ : ਹੇ ਰਾਜਾ। ਮਹਾ ਈਸ਼੍ਵਰਮ੍ : ਯੋਗ ਦੇ ਮਹਾ ਈਸ਼੍ਵਰ। ਹਰਿਹ : ਹਰੀ। ਦਰ੍ਸ਼ਅਯਾਮਾਸ : ਦਿਖਾਇਆ। ਪਾਰ੍ਥਯ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਪਰਮਮ੍ : ਮਹਾਨ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ। ਰੂਪਮ੍ : ਰੂਪ। ਏਸ਼੍ਵਰਮ੍ : ਸਰਬ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪ੍ਰਭੂ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਸੰਜੇ ਬੋਲਿਆ : 'ਹੇ ਰਾਜਨ! ਮਹਾਯੋਗੋਸ਼੍ਵਰ ਹਰਿ ਨੇ ਇੰਜ ਕਹਿ ਕੇ ਪਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਈਸ਼੍ਵਰੀਅ ਪਰਮ ਰੂਪ ਦਿਖਲਾਇਆ।'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਏਵਮ੍ ਉਕ੍ਤਵਾ ਤਤਹ ਰਾਜਨ੍, ਮਹਾਯੋਗ ਇਸ਼੍ਵਰਹ ਹਰਿਹ - ਦਰ੍ਸ਼ ਅਯਾਮਾਸ ਪਾਰ੍ਥਯ ਪਰਮਮ੍ ਰੂਪਮ੍ ਏਸ਼੍ਵਰਮ੍ = ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦਿਵਯਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦਿਵਯ ਨੇਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੂੰ ਈਸ਼੍ਵਰ ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਗ ਨੂੰ ਦੇਖ। ਉਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਏਥੇ ਸੰਜਯ ਨੇ ਏਵਮਮ ਉਕ੍ਤਵਾ ਪਦ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। (ਸੰਜਯ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿਵਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਲਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕੀਤੇ ਹਨ।) ○ ਚੌਥੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ 'ਯੋਗੋਸ਼੍ਵਰ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਸੰਜਯ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਮਹਾ ਯੋਗੋਸ਼੍ਵਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਵਧੇਰੇ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਭਗਤ ਦੀ ਜੇਕਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਰੁਚੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ○ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਰੂਪਮੇਸ਼੍ਵਰਮਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਏਥੇ ਸੰਜਯ ਪਰਮ ਰੂਪਮੇਸ਼੍ਵਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਣ ਯੋਗ ਦੇ ਮਹਾਨ ਈਸ਼੍ਵਰ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਵਿਲੱਖਣ ਅਲੌਕਿਕ ਅਦਭੁਤ ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਸ਼ਾਲੀ ਜਿਤਿੰਦਰ ਸੂਰਬੀਰ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਿਵਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਵੀ ਦੁਰਨਿਰੀਕਸ਼ਯ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ। (ਦੇਖੋ 11.17) ਤੇ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। (ਦੇਖੋ 11.45) ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਵ੍ਯਪੇਤਭੀਹ ਕਹਿ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੇਣਾ ਪਿਆ (11.49)।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੰਜੇ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਕਹੇ ਗਏ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਦੈਵੀ ਅਨੋਖਾ, ਈਸ਼੍ਵਰੀ ਸਰੂਪ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸੰਜੇ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇੰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।

11.10 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਨ੍-ਏਕ-ਵਕ੍ਤ੍ਰ-ਨਯਨਮ੍, ਅਨ੍-ਏਕ-ਅਦ੍ਭੁਤ-ਦਰ੍ਸ਼ਨਮ੍। ਅਨ੍-ਏਕ-ਦਿਵ੍ਯ-ਆਭਰਣਮ੍, ਦਿਵ੍ਯ-ਅਨ੍-ਏਕ-ਤਦ੍-ਯ-ਆਯੁਥਮ੍ ॥

ਅਨੁ ਏਕ ਵਕ੍ਤ੍ਰ ਨਯਨਮ੍ ਅਨੁ ਏਕ ਅਦਭੁਤ ਦਰ੍ਸ਼ਨਮ੍।

ਅਨੁ ਏਕ ਦਿਵ੍ਯ ਆਭਰਣਮ੍, ਦਿਵ੍ਯ ਅਨੁਏਕ ਓਦ੍ਯਤ ਆਯੁਥਮ੍ ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਅਨੁਏਕ ਵਕ੍ਤ੍ਰ ਨਯਨਮ੍ - ਅਨੇਕਾਂ ਮੂੰਹਾਂ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ। ਅਨੁਏਕ ਅਦਭੁਤ ਦਰ੍ਸ਼ਨਮ੍ : ਅਨੇਕਾਂ ਅਦਭੁਤ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਵਾਲਾ। ਅਨੁਏਕ ਦਿਵ੍ਯ ਆਭਰਣਮ੍ : ਅਨੇਕਾਂ ਦੈਵੀ ਜੇਵਰਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਹੋਏ। ਦਿਵ੍ਯ ਅਨੁਏਕ ਓਦ੍ਯਤ ਆਯੁਥਮ੍ : ਅਨੇਕਾਂ ਦੈਵੀ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾਏ ਹੋਏ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਅਨੇਕਾਂ ਮੂੰਹ ਤੇ ਨੇਤਰਾਂ ਨਾਲ, ਅਨੇਕਾਂ ਅਦਭੁਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ, ਅਨੇਕਾਂ ਦਿੱਬ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ, ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦਿੱਬ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਈਸ਼੍ਵਰੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਏ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਅਨੁਏਕ ਵਕ੍ਤ੍ਰ ਨਯਨਮ੍ = ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਿਵਯ ਹਨ। ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੇੜ੍ਹੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਜਿੰਨੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੇੜ੍ਹੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ○ ਅਨੁਏਕ ਅਦਭੁਤ ਦਰ੍ਸ਼ਨਮ੍ - ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਰੂਪ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੰਨੇ ਰੰਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੀ ਵਚਿੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਨਾਵਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਦਭੁਤ ਹੈ। ਅਨੁਏਕ ਦਿਵ੍ਯ ਆਭਰਣਮ੍ - ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ, ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਗਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਗਹਿਣੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਿਵਯ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਦਿਵ੍ ਅਨੁਏਕ ਓਦ੍ ਯਤ ਆਯੁਥਮ - ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰ ਗਦਾ, ਪਨੁਸ਼, ਬਾਣ ਪਰਿਧ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋ ਆਯੁਥਮ (ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰ) ਉਠਾ ਰੱਖੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਮੂੰਹ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਹਨ। ਮਾਨਵੀ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪਰ੍ਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦੈਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਉਸਤਤੀ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼੍ਵਰ ਸੁੰਦਰਮ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ, ਅਦਭੁਤ ਹੈ, ਸ਼ਿੰਗਾਰਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨ, ਇਹ

ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੈਵੀ ਸਰੂਪ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਟੱਲ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਦੈਵੀ ਹਥਿਆਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਿਵ੍ਯ ਹਨ।

11.11 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦਿਕ੍ਯ-ਸਾਲ੍ਯ-ਅਘ੍ਰ-ਧਰ੍ਯ, ਦਿਕ੍ਯ-ਗ੍ਯ-ਅਨੁ-ਲੇਪਨ੍ਯ। ਸਰ੍ਵ-ਆਭ੍ਰਚ੍ਯ-ਸਯ੍ਯ ਫੇਕ੍ਯ, ਅਨ੍-ਅਨ੍ਯ ਸ੍ਯ ਵਿਖ੍ਯਤ:-ਸੁਖ੍ਯ।

ਦਿਵ੍ਯ ਮਾਲ੍ਯ ਅੰਬਰ ਧਰ੍ਯ, ਦਿਵ੍ਯ ਗੰਧ ਅਨ੍ਲੇਪਨ੍ਯ।

ਸਰ੍ਵ ਆਚ੍ਰ੍ਯ ਮਯ੍ਯ ਦੇਵ੍ਯ, ਅਨ੍ਅੰਤ੍ਯ ਵਿਸ਼੍ਵਤਹ ਮੁਖ੍ਯ॥

◉ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਦਿਵ੍ਯਮਾਲ੍ਯ ਅੰਬਰ ਧਰ੍ਯ : ਦੈਵੀ ਹਾਰ ਤੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਲਾ ਪਹਿਣਦੇ ਹੋਏ। ਦਿਵ੍ਯ ਗੰਧ ਅਨ੍ਲੇਪਨ੍ਯ : ਦੈਵੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਲੇਪ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਕੂਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ। ਸਰ੍ਵਆਚ੍ਰ੍ਯ ਮਯ੍ਯ ਦੇਵ੍ਯ : ਸਾਰੇ ਅਦਭੁਤ ਚਮਕੀਲੇ। ਅਨ੍ਅੰਤ੍ਯ : ਨਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੇ। ਵਿਸ਼੍ਵਤਹ ਮੁਖ੍ਯ : ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੇ ਲੱਗੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨਾਲ।

◉ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ‘ਦਿੱਬ ਮਾਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬਸਤਰ ਨੂੰ ਪਹਿਣੇ ਹੋਏ, ਦਿੱਬ ਗੰਧਾਂ ਦਾ ਲੇਪ ਕੀਤੇ ਹੋਏ, ਸਾਰੇ ਅਦਭੁਤ ਚਮਕੀਲੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ, ਅੰਤ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਵਾਲੇ, ਮੁਖੜੇ ਵਾਲੇ ਦੇਵ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੇਖਿਆ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◉ ਦਿਵ੍ਯ ਮਾਲ੍ਯ ਅੰਬਰ ਧਰ੍ਯ - ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਮੋਤੀਆਂ ਤੇ ਰਤਨਾ ਜਵਾਹਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਾਲਾਵਾਂ ਪਹਿਣ ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਵ੍ਯ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਲਾਲ ਪੀਲੇ ਹਰੇ ਸਫ਼ੈਦ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਬਸਤਰ ਪਹਿਣ ਰੱਖੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਦਿਵ੍ਯ ਹਨ। ◉ ਦਿਵ੍ਯ ਗੰਧ - ਅਨ੍ ਲੇਪਨ੍ਯ - ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਲਲਾਟ ‘ਤੇ ਕਸਤੂਰੀ ਚੰਦਨ ਕੁੰਕਮ ਆਦਿ ਮਹਿਕ ਵਾਲੇ ਜਿੰਨੇ ਤਿਲਕ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ‘ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਲੇਪ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਿਵ੍ਯ ਹਨ। ◉ ਸਰ੍ਵ ਆਚ੍ਰ੍ਯ ਮਯ੍ਯ ਦੇਵ੍ਯ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨੰਤ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਤੇ ਚਾਰੇ ਤਰਫ਼ਾਂ ਵੱਲ, ਮੂੰਹ ਹੀ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਪਰਮ ਈਸ਼ਵਰ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ‘ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਰ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਹਰਦੁਵਾਰ ਵਿਖੇ ਹਾਂ ਤੇ ਗੰਗਾ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਕਿਨਾਰੇ ਘਾਟ ਪੁਲ ‘ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਆਦਿ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਗੰਗਾ ਜੀ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ’ - ਅਜਿਹਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਉਥੇ ਹਰਦੁਵਾਰ ਹੈ, ਨਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿਨਾਰੇ ਪੁਲ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਕੌਤਕ, ਅਨੇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਰੰਗ ਰੂਪ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦਿਵ੍ਯ ਹੈ। ◉ ਹਰਿ : ਜੋ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਹਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਅਵਿਦਿਆ ਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਰਿ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਨੇਕਤਾ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ - ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਰੂਪਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੁੰਦਰ ਦੈਵ-ਲੌਕਿਕ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਜਾਨਵਰ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਛੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਇੱਕੋ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਕਾਸ਼ੀ ਦੈਵ-ਲੌਕਿਕ ਸੰਸਾਰ, ਧਰਤੀ ਦਾ ਲੋਕ ਸੰਸਾਰ, ਤੇ ਪਾਤਾਲ ਲੋਕ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਖੰਡ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਹੀ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਲਗਾਤਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਲੰਘਣ ਵਾਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ (ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼) ਅਸਾਡੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਦੈਵੀ-ਅੱਖਾਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਅੱਖਾਂ ਹਨ - ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

11.12 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦਿਕਿ ਸੂਰ੍ਯ-ਸਹਸ੍ਰਸ੍ਯ, ਖਯ-ਝੰ੍ਯ ਯੁਗਪ੍ਯ ਤ੍ਯ-ਸ੍ਥਿਗ। ਯਦਿ ਖਾ: ਸਫ੍ਰਸ਼ੀ ਸਾ, (ਅ) ਸ੍-ਯਾ੍ ਖਾਸ: ਤਸ੍ਯ ਸਹਾ-ਆਤ੍ਸਨ:॥

ਦਿਵਿ ਸੂਰ੍ਯ ਸਹਸ੍ਰ੍ਯ, ਭਵ-ਇਤ੍ ਯੁਗਪ੍ਯ ਓਦ੍ਸਿਥਤਾ।

ਯਦਿ ਭਾਗ ਸ੍ਯਾਤ੍ ਸਾ (ਅ) ਸ੍ਯਾਤ੍, ਭਾਸਹਤ੍ਯ ਮਹਾ ਤ੍ਮਨਹ॥

◉ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਦਿਵਿ : ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ। ਸੂਰ੍ਯ ਸਹਸ੍ਰ੍ਯ : ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ। ਭਵਇਤ੍ : ਸਨ। ਯੁਗਪ੍ਯ : ਇੱਕੋ ਵਾਰ। ਓਦ੍ਸਿਥਤਾ : ਚੜ੍ਹਨਾ, ਉਠਣਾ, ਉਭਰਣਾ। ਯਦਿ : ਜੇ। ਭਾਗ : ਸ਼ਾਨਦਾਰ। ਸ੍ਯਾਤ੍ : ਵਰਗਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ। ਸਾ : ਉਹ। (ਅ) ਸ੍ਯਾਤ੍ : ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਸਹ : ਸ਼ਾਨਦਾਰ। ਤ੍ਯ : ਉਸਦਾ। ਮਹਾਆਤ੍ ਮਨਹ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜੀਵ ਦਾ।

◉ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਜੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸੂਰਜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਵਾਂਗ ਸਾਇਦ ਹੀ ਹੋਵੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◉ ਦਿਵਿ ਸੂਰ੍ਯ ਸਹਸ੍ਰ੍ਯ ਭਵਇਤ੍..... ਭਾਸਹ ਤ੍ਯ ਮਹਾ ਆਤ੍ਮਨਹ - ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮਿਲਾਕੇ ਵੀ ਜੋ ਚਾਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੇ ਚਾਨਣ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਚਾਨਣ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਚਾਨਣ ਵਿਰਾਟ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਨੂੰ ਘਟਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇੰਜ ਜਦ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਦੇ ਚਾਨਣ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ, ਦਿਵ੍ਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਸੰਜਯ ਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਚਾਨਣ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਦਾ ਉਪਮਾਨ ਹੋ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਭੌਤਿਕ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਰਾਟ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿਵ੍ਯ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਦਿਵ੍ਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤੁੱਛ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਦਿਵ੍ਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸੰਜਯ ਇੰਜ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਨਮੂਨੇ ਜਾਂ ਸ਼ੈਲੀ ਵਜੋਂ ਗਿਆਤ ਵਸਤੂ ਦਾ ਭਾਵ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਕੇ ਅਣਜਾਣੀ ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਮਾਤ ਅਲੱਖਤਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਪੂਰਣ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਆਤਮਾ ਨੇ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਉਹ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਕ ਏਥੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸਰਬ-ਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਈਸ਼ਵਰ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ-ਮਹਾਤਮਾ ਹੈ।

11.13 ਸ਼ਲੋਕ :

ਰਤ੍ਰ ਏਕ-ਸ੍ਵਯੰ ਜਗਤ੍ ਕ੍ਰਤਸ੍ਰਮ੍, ਪ੍ਰ-ਕਿ-ਖਯ-ਤਸ੍ਰ ਅਨ੍-ਏਕਥਾ। ਅ-ਪਞ੍ਯ-ਤ੍ਰ ਫੇਕ-ਫੇਕਸ੍ਯ, ਝਰੀਰੇ ਧਾਣਫਕ: ਤਦਾ ॥

**ਤਤ੍ਰ ਏਕ ਸ੍ਵਯੰ ਜਗਤ੍ ਕ੍ਰਤਸ੍ਰਮ੍, ਪ੍ਰਵਿਭਜ੍-ਤਸ੍ਰ ਅਨ੍-ਏਕਥਾ।
ਅਪਞ੍ਯ ਤ੍ਰ ਫੇਕ ਫੇਕਸ੍ਯ, ਸ਼ਰੀਰੇ ਪਾਂਡਵਹ ਤਦਾ ॥**

◦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਤਤ੍ਰ : ਉਥੇ। ਏਕਸਥਮ੍ : ਇੱਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ। ਜਗਤ੍ : ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ। ਕ੍ਰਤਸ੍ਰਮ੍ : ਸਮੁੱਚਾ। ਪ੍ਰਵਿਭਜ੍ਤਸ੍ਰਮ੍ : ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ। ਅਨੁਏਕਥਾ : ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਟੋਲਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਅਪਞ੍ਯ : ਵੇਖਿਆ। ਤ੍ਰ : ਪਰੰਤੂ। ਫੇਕਫੇਕਸ੍ਯ : ਦੋਵੇਂ ਦੋਵੇਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ। ਸ਼ਰੀਰੇ : ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ। ਪਾਂਡਵਹ : ਪਾਂਡੋ ਪੁੱਤਰ। ਤਦਾ : ਤਦ।

◦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰ (ਅਰਜਨ) ਨੇ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਆਪਤੀ (ਫੈਲਾਓ) ਅਸੀਮਤ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਇੱਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◦ ਤਤ੍ਰ ਏਕ ਸ੍ਵਯੰ ਜਗਤ੍ ਕ੍ਰਤਸ੍ਰਮ੍ - ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ, 'ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਹਨ, ਇਹ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਹਨ, ਇਹ ਧਰਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਗਰ ਹੈ। ਇਹ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ, ਇਹ ਨਛੱਤਰ ਹਨ - ਸੰਪੂਰਣ ਚਰਾਚਰ ਜਗਤ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਭੀ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਦਿਵ੍ਯ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ। ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚਲੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ, ਚਰ-ਅਚਰ, ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਸਹਿਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਅਨੇਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਦੋਵੇਂ-ਦੋਵੇਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤ੍ਰੁਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ। ◦ ਅਪਞ੍ਯ ਤ੍ਰ ਫੇਕ ਫੇਕਸ੍ਯ, ਸ਼ਰੀਰੇ ਪਾਂਡਵਹ ਤਦਾ - ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਦਿਵ੍ਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੇਖਿਆ। ◦ ਅਪਞ੍ਯ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਦਿਖਾਇਆ, ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੇਖਿਆ। ਸੰਜਯ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਤੋਂ ਦੋਵੇਂ-ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਵਿਲੱਖਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ-ਲੋਕ ਤੋਂ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਬਹੁਤ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵੇਂ-ਲੋਕ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਹਨ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦੋਵੇਂ-ਦੋਵੇਂ ਦੇ ਵੀ ਦੋਵੇਂ-ਦੋਵੇਂ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਤਤ੍ਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਉਥੇ ਹੈ। ਰਣਭੂਮੀ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਰਥ ਉੱਪਰ ਸਵਾਰ, ਜਿਸ ਦੇ ਰਥਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਸਨ। ਰਥ ਉੱਪਰ ਸਵਾਰ ਅਰਜਨ - ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਰੂਪ ਅਸੀਮ ਅਨੰਤ ਅਤੇ ਲਾਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਰਣਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਅਰਜਨ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਏਸ ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਸਾਰਾਂ ਧਰਤੀਆਂ, ਖੰਡਾਂ ਭੂਖੰਡਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਖੰਡ ਸੋਨੇ ਦੇ, ਕੁੱਝ ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰਾਂ ਤੇ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦੇ, ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਛੋਟੇ ਕੁੱਝ ਵੱਡੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਰਥ ਉੱਪਰ ਸਵਾਰ ਹੋਇਆ, ਅਰਜਨ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਦਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਅਰਜਨ ਕੀ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕੀ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਹਨ।

11.14 ਸ਼ਲੋਕ :

ਰਤ: ਸ: ਕਿ-ਸ੍ਵਯ-ਆ-ਕਿਸ਼੍-ਤ:, ਫ੍ਰਥ-ਰ-ਰੋਸਾ ਧਨਸ੍-ਜਯ:। ਪ੍ਰ-ਨਸ੍-ਯ ਸ਼ਿਰਸਾ ਫੇਕਸ੍, ਕ੍ਰੁ-ਅਭ੍ਰਲਿ: ਅ-ਖਾਥ-ਰ ॥

**ਤਤਹ ਸਹ ਵਿਸ੍ਰਮਯ ਆਵਿਸ੍ਰੁਤਹ, ਹ੍ਰੁਸ੍ਰੁਤ ਰੋਮਾ ਧਨਮ੍ ਜਯਹ।
ਪੁਨਮ੍ ਯ ਸ਼ਿਰਸਾ ਫੇਕਸ੍, ਕ੍ਰੁਤ ਅੰਜਲਿਹ ਆਭਾਸ਼ਤ ॥**

◦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਤਤਹ : ਤਦ। ਸਹ : ਉਹ। ਵਿਸ੍ਰਮਯ ਆਵਿਸ੍ਰੁਤਹ : ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ। ਹ੍ਰੁਸ੍ਰੁਤ ਰੋਮਾ : ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਵਾਲ। ਧਨਮ੍ਜਯਹ : ਧਨਮਜਯਾ (ਅਰਜਨ)। ਪੁਨਮ੍ਯ : ਡੰਡੋਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁਨਾਮ ਕਰਨਾ। ਸਿਰਸਾ : ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨਾਲ। ਫੇਕਸ੍ : ਪਰਮਾਤਮਾ। ਕ੍ਰੁਤ ਅੰਜਲਿਹ : ਹਥਲੀਆਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਆਭਾਸ਼ਤ : ਬੋਲਣਾ।

◦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਫਿਰ ਧੰਨਜਯਾ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਸਿਰ ਦੇ ਖੜ੍ਹੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਰੁਮਾਂਚ ਯੁਕਤ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਡੰਡੋਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਪੁਨਾਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◦ ਤਤਹ ਸਹ ਵਿਸ੍ਰਮਯ ਆਵਿਸ੍ਰੁਤਹ, ਹ੍ਰੁਸ੍ਰੁਤ ਰੋਮਾ ਧਨਮ੍ ਜਯਹ - ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਦੇਖਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਉੱਪਰ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ। ਹੁਣ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਖਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ◦ ਪੁਨਮ੍ ਯ ਸ਼ਿਰਸਾ ਫੇਕਸ੍, ਕ੍ਰੁਤ ਅੰਜਲਿਹ ਆਭਾਸ਼ਤ - ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਕਿਰਪਾ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਉਮੱਡਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕ੍ਰੁਤਗੁਣਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਾਂ ? ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰ ਸਕਾਂ ? ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਪੁਨਾਮ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਆਪ

ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਅੰਤ ਅਰਜਨ, ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਤੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਹਰ ਭਰੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਾਧਕ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਣੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਿਰ ਦਾ ਡੰਡੋਤ ਲਈ ਝੁਕ ਜਾਣਾ ਤੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਸਤੀ ਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਲਈ ਆਦਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ - ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਮਨ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਝੁਮਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਤਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ।

11.15 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ *ਅਰਜੁਨ ਤਕਾਚ*

ਪਯਾਯਿ ਦੇਵਾਨ੍ ਤਕ ਦੇਵ ਦੇਹੈ, ਸਰ੍ਵਾਨ੍ ਤਥਾ ਭ੍ਰੂ-ਕਿਸ਼ੋਥ-ਸਭ੍ਰਾਨ੍।

ਭ੍ਰਾਹਮਣਸ੍ ਈਸ਼ਸ੍ ਕਮਲ-ਆਸਨ-ਸ੍ਥਸ੍, ਠ੍ਰਥੀਨ੍ ਚ ਸਰ੍ਵਾਨ੍ ਤਰਗਾਨ੍ ਚ ਦਿਵ੍ਯਾਨ੍॥

ਪਸ਼ਯਾਮਿ ਦੇਵਾਨ੍ ਤਵ ਦੇਵ ਦੇਹੇ, ਸਰ੍ਵਾਨ੍ ਤਥਾ ਭ੍ਰੂਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਘਾਨ੍।

ਬ੍ਰਹਮਣਸ੍ ਇਸ਼ਸ੍ ਕਮਲ ਆਸਨ ਸ੍ਥਸ੍, ਰਿਸ਼ੀਨ੍ ਚ ਸਰ੍ਵਾਨ੍ ਉਰਗਾਨ੍ ਚ ਦਿਵ੍ਯਾਨ੍॥

◉ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਪਸ਼ਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਦੇਵਾਨ੍ : ਦੇਵਤਾ। ਤਵ : ਤੇਰਾ। ਦੇਵ, ਦੇਹੇ : ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ। ਸਰ੍ਵਾਨ੍ : ਸਾਰੇ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਭ੍ਰੂਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਘਾਨ੍ : ਵੱਖ ਵੱਖ ਜੀਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਜਜਮਾਨ। ਬ੍ਰਹਮਣਸ੍ : ਬ੍ਰਹਮ। ਇਸ਼ਸ੍ : ਪ੍ਰਭੂ। ਕਮਲ : ਆਸਨ। ਸ੍ਥਸ੍ : ਕਮਲ ਦੇ ਫੁੱਲ ਉੱਪਰ ਬੈਠੇ ਹੋਏ। ਰਿਸ਼ੀਨ੍ : ਰਿਸ਼ੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਰ੍ਵਾਨ੍ : ਸਾਰੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਉਰਗਾਨ੍ : ਸੱਪ। ਚ : ਅਤੇ। ਦਿਵ੍ਯਾਨ੍ : ਦੈਵੀ।

◉ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਹੇ ਦੇਵ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੁਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਮਲਾਸਨ ਉੱਪਰ ਬੈਠਿਆਂ, ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਤਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ, ਸਮੁੱਚੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ, ਦਿੱਬ ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ, ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਪਸ਼ਯਾਮਿ ਦੇਵਾਨ੍ ਤਵ ਦੇਵ ਦੇਹੇ, ਸਰ੍ਵਾਨ੍ ਤਥਾ ਭ੍ਰੂਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਘਾਨ੍ - ਅਰਜੁਨ ਦੀ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਥਾਨ - ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਿਵ੍ਯਤਾ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਐਨੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵ ਲੋਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਐਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਦੇ ਉਤਪਾਦਕ (ਬ੍ਰਹਮਾ) ਪਾਲਕ (ਵਿਸ਼ਨੂੰ) ਤੇ ਸੰਹਾਰਕ (ਮਹੇਸ਼) ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਰਜੁਨ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਪੂਰਣ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੇ ਸ਼ੰਕਰ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ◉ ਬ੍ਰਹਮਣਸ੍ ਇਸ਼ਸ੍ ਕਮਲ ਆਸਨ, ਸ੍ਥਸ੍ ਰਿਸ਼ੀਨ੍ ਚ ਸਰ੍ਵਾਨ੍ ਉਰਗਾਨ੍ ਚ ਦਿਵ੍ਯਾਨ੍ - ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਂ ਕਮਲ ਦੇ ਉੱਪਰ ਸਥਿਤ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜੁਨ ਕਮਲ ਦੀ ਨਾਲੀ ਨੂੰ ਤੇ ਨਾਲੀ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅਰਥਾਤ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ (ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਥੀਆ 'ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ) ਵੀ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ੰਕਰ ਨੂੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਨੂੰ, ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਵਟ-ਵਕ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ◉ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜਿੰਨੇ ਭੀ ਰਿਸ਼ੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਪਾਤਾਲ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦਿਵ੍ਯ ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ ਅਰਜੁਨ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ◉ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਕਥਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੱਰਗ ਮਿਰਤੂ ਤੇ ਪਾਤਾਲ, ਇਹ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਵੱਖ-2 ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਭਾਗ ਸਹਿਤ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ◉ ਵੇਖੋ ਗੀਤਾ (11.13) ਉਸ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਤੋਂ ਅਰਜੁਨ ਦੀ ਜਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹਟਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੋਕ, ਕੈਲਾਸ਼ ਤੇ ਵੈਕੁੰਠ-ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਭੀਸ਼ਟ ਲੋਕ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬ੍ਰਹਮਾ-ਸ਼ੰਕਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵੀ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਿਵ੍ਯ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਰਤਾਪ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਚਹੁ-ਮੁੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਇਸ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਹਨ। ਆਪ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਜਕ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਵਜੋਂ 'ਇਸ਼ਸ੍' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਕਮਲਾਸਨ ਉੱਪਰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹਨ। ਕਮਲ ਫੁੱਲ ਮਹਾਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਨਾਭੀ (ਧੁਨੀ) 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਜੀਵ - ਜੋ ਗਤੀ ਹੀਣਤਾ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਹਨ - ਉਹ ਏਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਰਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਵਾਸੁਕੀ-ਸੱਪ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਚਹੁਮੁਖੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਭ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸਾਮਾਨ ਵੇਖਣ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਕਮਲਾਸਨ ਸਵੱਛਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਨਾਭੀ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਅਰਥ ਗੰਦ 'ਚੋਂ ਸਵੱਛਤਾ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਗਤੀਹੀਣਤਾ ਤੋਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ।

11.16 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਨ੍-ਏਕ-ਭਾਹੁ-ਤਦਰ-ਕਕ੍ਰ-ਨੇਤ੍ਰਸ, ਪਯਾਯਿ ਤ੍ਵਾਸ੍ ਸਰ੍ਵਤ: ਅਨ੍-ਅਨ੍-ਰੂਪਸ੍।

ਨ ਅਨ੍ਰਸ੍ ਨ ਸਥ੍ਯਸ੍ ਨ ਪੁਨ: ਤਕ ਆਦਿਸ੍, ਪਯਾਯਿ ਕਿਸ਼੍-ਈਸ਼੍ਵਰ ਕਿਸ਼੍-ਰੂਪ॥

ਅਨ੍ਏਕ ਬਾਹੁ ਉਦਰ ਵਕ੍ਰ ਨੇਤ੍ਰਮ੍, ਪਸ਼ਯਾਮਿ ਤ੍ਵਾਸ੍ ਸਰ੍ਵਤਹ ਅਨ੍ਅੰਤ ਰੂਪਮ੍।

ਨ ਅੰਤਮ੍ ਨ ਮਯ੍ਯਮ੍ ਨਾ ਪੁਨਹ ਤਵ ਆਦਿਮ੍, ਪਸ਼ਯਾਮਿ ਵਿਸ਼੍ਵ ਈਸ਼੍ਵਰ ਵਿਸ਼੍ਵ ਰੂਪਮ੍॥

◉ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਅਨ੍ਏਕ ਬਾਹੁ ਉਦਰ ਵਕ੍ਰ ਨੇਤ੍ਰਮ੍ : ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ (ਅਨੇਕ) ਬਾਹਾਂ ਵਾਲੇ, ਮਿਹਦਿਆਂ ਵਾਲੇ, ਮੂੰਹਾਂ ਵਾਲੇ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ। ਪਸ਼ਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਤ੍ਵਾਸ੍ : ਉਹ। ਸਰ੍ਵਤਹ : ਹਰ ਪਾਸੇ 'ਤੇ। ਅਨ੍ਅੰਤ ਰੂਪਮ੍ : ਅਣਗਿਣਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅੰਤਮ੍ : ਅੰਤ। ਮਯ੍ਯਮ੍ : ਮੱਧਮ ਵਿਚਕਾਰ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਪੁਨਹ : ਦੁਵਾਰਾ। ਤਵ : ਤੇਰਾ। ਆਦਿਮ੍ : ਮੂਲ। ਪਸ਼ਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ

ਹਾਂ। ਵਿਸ਼ਵ ਈਸ਼ਵਰ : ਹੇ ਜਗਤ ਦੇ ਮਾਲਕ। ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ : ਜਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਹਾਂ, ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਹਦਿਆਂ (ਵਿੱਡਾਂ) ਅਨੇਕਾਂ ਮੂੰਹਾਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਅਤੇ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਅਨੰਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਅਤੇ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਅਨੰਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਈਸ਼ਵਰ! ਹੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ! ਫੇਰ ਮੈਂ ਆਪ ਦੇ ਨਾ ਅੰਤ ਨੂੰ, ਨਾ ਮੱਧ ਨੂੰ ਅਤੇ ਨਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨੁ ਏਕ ਬਾਹੁ ਉਦਰ ਵਕ੍ਤੁ ਨੇਤ੍ਰਮੁ, ਪਸ਼ੁਯਾਮਿ ਤ੍ਵਾਮੁ ਸਰਵਤਹ ਅਨੁਅੰਤ ਰੂਪਮੁ - ਨ ਅੰਤਮੁ ਨ ਮਯੁਯਮੁ ਨਪੁਨਹ ਤਵ ਆਦਿਮੁ, ਪਸ਼ੁਯਾਮਿ ਵਿਸ਼ਵ ਇਸ਼ਵਰ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪਮੁ। ੦ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ - ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ਵਰੇ - ਇਹ ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਆਪ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਮਾਲਕ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਜੜ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰੀ (ਆਤਮਾ) ਚੇਤਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਦੋ ਵਿਭਾਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸਰੀਰੀ - ਕੇਵਲ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁੱਝ ਚਿੰਨਮਈ ਹੀ ਚਿੰਨਮਈ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਅਰਜਨ ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ ਸੰਬੋਧਨ ਦੇਖਕੇ ਇਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਹੀ ਸਰੀਰ ਹੋ, ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਵਰ ਸੰਬੋਧਨ ਦੇਖਕੇ ਇਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਹੀ ਸਰੀਰ ਹੋ। ੦ ਅਨੁ ਏਕ ਬਾਹੁਉਦਰ ਵਕ੍ਤੁਨੇਤ੍ਰਮੁ - ਮੈਂ ਆਪ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਅਨੇਕ ਹੱਥ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪ ਦੇ ਪੇਟ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਆਪ ਦੇ ਪੇਟ ਵੀ ਅਨੇਕ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੂੰਹ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਨੇਤ੍ਰ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਦੋ ਸਾਰੇ ਅਨੰਤ ਹਨ। ੦ ਪਸ਼ੁਯਾਮਿ ਤ੍ਵਾਮੁ ਸਰਵਤਹ ਅਨੁ ਅੰਤ ਰੂਪਮੁ - ਆਪ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅਨੰਤ ਹੀ ਅਨੰਤ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹੋ। ੦ ਨ ਅੰਤਮੁ ਨ ਮਯੁਯਮੁ ਨਪੁਨਹ ਤਪਵ ਆਦਿਮਨਾ - ਆਪ ਦਾ ਅੰਤ ਹੈ ਕਿੱਥੇ ? ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਮਧ ਤੇ ਆਦਿ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਨ ਅੰਤਮੁ : ਆਪ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਹਰ ਜੀਵ ਵਿੱਚ, ਹਰ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਾਹਰ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਅੰਗ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੰਤ ਰੂਪ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਵੈ ਜਨਮਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਕਦੋਂ ਹੋਈ, ਇਹ ਵੀ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਹੈ, ਨਾ ਮੱਧ ਹੈ, ਨਾ ਅੰਤ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਮੌਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਤਾਂ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਅਖੰਡ ਹੈ, ਕਾਲ-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਜਨਮ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਭ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਵੇਖ ਲੈਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਜੀਵ ਵੀ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਬਣ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਭ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਝਾਤ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

11.17 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਿਰੀਟਿਨਮੁ ਗਦਿਨਮੁ ਚਕ੍ਰਿਯਮੁ ਚ, ਤੇਜ:-ਰਾਸ਼ਿਮੁ ਸਰਵਰ: ਦੀਸਿ-ਸਨ੍ਰਮੁ।

ਧਯਾ-ਸਿ ਟ੍ਵਾਮੁ ਦ੍ਰੁ-ਨਿ-ਝ੍-ਯਮੁ ਸਮਨ੍ਰਾਜ੍, ਦੀਸ-ਅਨਲ-ਅਕ-ਯੁਤਿਮੁ ਅ-ਪ੍ਰ-ਯੇਯਮੁ॥

ਕਿਰੀਟਿਨਮੁ ਗਦਿਨਮੁ ਚਕ੍ਰਿਯਮੁ ਚ, ਤੇਜਹ ਰਾਸ਼ਿਮੁ ਸਰਵਤਹ ਦੀਪ੍ਤਿ ਮੰਤਮੁ।

ਪਸ਼ੁਯਾ ਮਿ ਤ੍ਵਾਮੁ ਦ੍ਰੁ ਨਿਰ੍ਵਿਸ਼ਵ ਯਮੁ ਸਮੰਤਤੁ, ਦੀਪ੍ਤਿ ਅਨਲ ਅਰਕ ਦ੍ਰੁਯੁਤਿਮੁ ਅਪ੍ਰਮੇਯਮੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਿਰੀਟਿਨਮੁ : ਤਾਜ ਮੁਕਤ ਯਸ਼ ਕੀਰਤੀ ਨਾਲ ਸਸ਼ੋਭਿਤ। ਗਦਿਨਮੁ : ਡੰਡਾ, ਸੋਟਾ, ਗੁਰਜ, ਗਤਕਾ ਸਮੇਤ। ਚਕ੍ਰਿਯਮੁ : ਚੱਕਰ ਸਮੇਤ। ਚ : ਅਤੇ। ਤੇਜਹ ਰਾਸ਼ਿਮੁ : ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਚੱਕਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਰੌਸ਼ਨੀ। ਸਰਵਤਹ : ਹਰ ਪਾਸੇ, ਹਰ ਥਾਂ। ਦੀਪ੍ਤਿ ਮੰਤਮੁ : ਚਮਕ ਰਿਹਾ। ਪਸ਼ੁਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਤਮਵਾਮੁ : ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ। ਦ੍ਰੁ ਨਿਰ੍ਵਿਸ਼ਵ ਯਮੁ : ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਸਖਤ। ਸਮੰਤਤੁ : ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ। ਦੀਪ੍ਤਿ ਅਨਲ ਅਰਕ ਦ੍ਰੁਯੁਤਿਮੁ : ਭਖ ਰਹੇ ਸੂਰਜ ਤੇ ਬਲ ਰਹੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਜਲਦੇ ਹੋਏ। ਅਪ੍ਰਮੇਯਮੁ : ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਣਤੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੁਕਟ ਪਹਿਣੇ, ਗਦਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ, ਅਤੇ ਚੱਕਰ ਯੁਕਤ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਚਮਕਦੇ ਦੀਪਕ ਸਮਾਨ ਤੇਜ ਤੇ ਪੁੰਜ ਸਰੂਪ, ਪੁੰਜਵਲਿਤ, ਅੱਗ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਅਤਿ ਕਠਿਨਤਾ ਨਾਲ ਦੇਖੇ ਜਾਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਮੇਯ ਸਰੂਪ (ਅਰਥਾਤ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ) ਆਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਕਿਰੀਟਿਨਮੁ ਗਦਿਨਮੁ ਚਕ੍ਰਿਯਮੁ ਚ = ਆਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤਾਜ ਪੋਸ਼, ਕੀਰਤੀ ਤੇ ਯਸ਼ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਆਪ ਨੇ ਕਿਰੀਟ ਗਦਾ ਚੱਕ੍ਰ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਏਥੇ ਚ ਪਦ ਤੋਂ ਸੰਖ ਤੇ ਪਦਮ ਨੂੰ ਭੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਚਤੁਰ੍ਯੁਗ ਰੂਪ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਤੇਜਹ ਰਾਸ਼ਿਮੁ ਸਰਵਤਹ ਦੀਪ੍ਤਿ ਮੰਤਮੁ = ਆਪ ਤੇਜ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਹੋ। ਜਿਵੇਂ ਤੇਜ ਦਾ ਸਮੂਹ ਦਾ ਸਮੂਹ (ਅਨੰਤ ਤੇਜ) ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਜਯ ਨੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਵਾਂਗ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਤੇਜ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। (11.12) ਅਜਿਹੇ ਆਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੋ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਪ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਫੈਲਾ ਰਹੇ ਹੋ। ੦ ਪਸ਼ੁਯਾਮਿ ਤ੍ਵਾਮੁ ਦ੍ਰੁ ਨਿਰ੍ਵਿਸ਼ਵ ਯਮੁ ਸਮੰਤਤੁ - ਦੀਪ੍ਤਿ ਅਨਲ ਅਰਕ ਦ੍ਰੁਯੁਤਿਮੁ ਅਪ੍ਰਮੇਯਮੁ =ਖੂਬ ਦੋਂਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਅਗਿਨ ਤੇ ਸੂਰਜ ਵਰਗੀ ਆਪ ਦੀ ਕਾਂਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਤੇਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤੀ ਔਖਿਆਈ ਨਾਲ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਸਭ ਤਰਫ ਤੋਂ ਅਪ੍ਰਮੇਯ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਾਪ ਨਾ ਸਕੇ) ਹੋ। ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀ ਚਮਕ ਦਮਕ ਦਾ ਤਜੱਰਬਾ, ਭੌਤਿਕ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਕਾ-ਚੌਧ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਚਮਕ ਦਮਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਦੈਵੀ ਅੱਖ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚਕਾ-ਚੌਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਿਹੜੀ ਸਰੀਰਕ ਅੱਖ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਤੋਗੁਣ ਦਾ ਰੰਗ ਸਫੈਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ - ਇਸ ਉੱਪਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚਕਾ-ਚੌਧ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

11.18 ਸ਼ਲੋਕ :

त्वम् अ-क्षरम् परमम् वेद्-इतव्यम्, त्वम् अस्य विश्वस्य परम् नि- धानम्।
त्वम् अ-व्ययः शाश्वत-धर्म-गोप्ता, सनातनः त्वम् पुरुषः मन्-तः मे ॥

ਤਵਮ੍ ਅਕਸ਼ਰਮ੍ ਪਰਮਮ੍ ਵੇਦ੍ ਇਤ ਵ੍ਯਮ੍, ਤਵਮ੍ ਅਸ੍ਯ ਵਿਸ਼ਵਸ੍ਯ ਪਰਮੁ ਨਿਧਾਨਮ੍।
ਤਵਮ੍ ਅਵ੍ਯਯਹ ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤ ਧਰਮ ਗੋਪ੍ਤਾ, ਸਨਾਤਨਹ ਤਵਮ੍ ਪੁਰੁਸ਼ਹ ਮਨੁਤਹ ਮੇ ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਤਵਮ੍ : ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ। ਅਕਸ਼ਰਮ੍ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰਮਮ੍ : ਮਹਾਨ, ਉੱਤਮ। ਵੇਦ੍ਇਤ ਵ੍ਯਮ੍ : ਜਾਣਨ ਯੋਗ। ਤਵਮ੍ : ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ। ਅਸ੍ਯ : ਇਸ ਦਾ। ਵਿਸ਼ਵਸ੍ਯ : ਕਾਇਨਾਤ। ਪਰਮੁ : ਮਹਾਨ। ਨਿਧਾਨਮ੍ : ਭੰਡਾਰਾ ਖਜ਼ਾਨਾ। ਤਵਮ੍ : ਆਪ। ਅਵ੍ਯਯਹ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤ ਧਰਮ ਗੋਪ੍ਤਾ : ਬਾਹਰੀ ਧਰਮ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ। ਸਨਾਤਨਹ : ਪੁਰਾਣਾ। ਤਵਮ੍ : ਆਪ। ਪੁਰੁਸ਼ਹ : ਪੁਰੁਸ਼। ਮਨੁਤਹ : ਵਿਚਾਰ। ਮੇ : ਮੇਰਾ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਆਪ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਪਰਮ ਅੱਖਰ (ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ) ਹੋ। ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪਰਮ ਆਸਰਾ ਹੋ। ਆਪ ਹੀ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੋ। ਨਿੱਤ ਧਰਮ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਹੋ। ਆਪ ਹੀ ਸਨਾਤਨ ਪੁਰੁਸ਼ ਹੋ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਰਾ ਮੱਤ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਤਵਮ੍ ਅਕਸ਼ਰਮ੍ ਪਰਮਮ੍ ਵੇਦ੍ ਇਤਵ੍ਯਮ੍ = ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਤੱਤਵ ਜਗ੍ਰਜ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਮਹਾਂ ਪੁਰੁਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਜੋ ਪਰਮਾਨੰਦ ਸਰੂਪ ਅੱਖਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ○ ਤਵਮ੍ ਅਸ੍ਯ ਵਿਸ਼ਵਸ੍ਯ ਪਰਮੁ ਨਿ ਧਾਨਮ੍ - ਦੇਖਣ, ਸੁਣਨ ਤੇ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸੰਸਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਰਮ ਆਸਰੇ ਤੇ ਆਧਾਰ ਆਪ ਹੋ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਕਾਰਣ ਸਹਿਤ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਮਹਾ ਸਰ੍ਗ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਆਪ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁੜ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਰਮ ਨਿਧਾਨ ਹੋ। ○ ਤਵਮ੍ ਅਵ੍ਯਯਹ ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤ ਧਰਮ ਗੋਪ੍ਤਾ - ਜਦ ਧਰਮ ਦੀ ਹਾਨੀ ਤੇ ਅਧਰਮ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਆਪ ਹੀ ਅਵਤਾਰ ਲੈ ਕੇ ਅਧਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋ। ○ ਅਵ੍ਯਯਹ - ਸਨਾਤਨਹ ਤਵਮ੍ ਪੁਰੁਸ਼ਹ ਮਨੁਤਹ ਮੇ - ਅਵ੍ਯਯਹ - ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸਨਾਤਨ ਆਦਿ ਰਹਿਤ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਉੱਤਮ ਪੁਰੁਸ਼ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ਅਜਿਹਾ ਮੈਂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਇਸ ਜਗਤ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਉੱਡਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਆਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਗਤ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਬਾਹਰੀ ਧਰਮ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਪਰਮ ਆਸਰਾ ਹੈ, ਪਰਤਾਪੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਰੱਖਿਅਕ ਹੈ, ਸਨਾਤਨ ਪੁਰੁਸ਼ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨਾ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ੈਕੇ ਦੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

11.19 ਸ਼ਲੋਕ :

अन्-आदि-मध्य-अन्तम् अन्-अन्त-वीर्यम्, अन्-अन्त-बाहुम् शशि-सूर्य-नेत्रम्।
पश्यामि त्वाम् दीप्त-हृताश-वक्त्रम्, स्व-रौजसा विश्वम् इदम् तपन्तम् ॥

ਅਨੁਆਦਿ ਮਯ੍ਯ ਅੰਤਮ੍ ਅਨੁਅੰਤ ਵੀਰ੍ਯਮ੍, ਅਨੁਅੰਤ ਬਾਹੁਮ੍ ਸ਼ਸ਼ਿ ਸੂਰ੍ਯ ਨੇਤ੍ਰਮ੍।
ਪਸ਼ਯਾਮਿ ਤਵਾਮ੍ ਦੀਪ੍ਤ ਹੁਤਾਸ਼ ਵਕ੍ਤ੍ਰਮ੍, ਸ੍ਵਰੋਜਸਾ ਵਿਸ਼ਵਮ੍ ਈਦਮ੍ ਤਪੰਤਮ੍ ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਅਨੁਆਦਿ ਦਿ ਮਯ੍ਯ ਅੰਤਮ੍ : ਆਦਿ ਮਯ੍ ਅੰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਅਨੁਅੰਤ ਵੀਰ੍ਯਮ੍ : ਖਤਮ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਾਯੂ। ਸ਼ਸ਼ਿ ਸੂਰ੍ਯ ਨੇਤ੍ਰਮ੍ : ਚੰਦ ਤੇ ਸੂਰ੍ਯ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹਨ। ਪਸ਼ਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਤਵਾਮ੍ : ਤੁਹਾਡੇ। ਦੀਪ੍ਤ ਹੁਤਾਸ਼ ਵਕ੍ਤ੍ਰਮ੍ : ਮੂੰਹ ਦੀ ਬਲ ਰਹੀ ਅੰਗ। ਸ੍ਵਰੋਜਸਾ : ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਚੱਕਰ। ਵਿਸ਼ਵਮ੍ : ਕਾਇਨਾਤ। ਈਦਮ੍ : ਇਹ। ਤਪੰਤਮ੍ : ਗਰਮ ਕਰਨਾ/ਹੋਣਾ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਆਦਿ ਮੱਧ ਅੰਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਅਨੰਤ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਅਨੰਤ ਭੁਜਾਧਾਰੀ ਚੰਦ ਸੂਰ੍ਯ ਰੂਪ ਨੇਤਰਾਂ ਵਾਲੇ, ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਅਗਨੀ ਰੂਪ ਮੂੰਹਾਂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੇਜ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਅਨੁਆਦਿਮਯ੍ਯ ਅੰਤਮ੍ - ਆਪ ਆਦਿ ਮਯ੍ਯ ਤੇ ਅੰਤ ਰਹਿਤ ਹੋ, ਆਪ ਦੀ ਨਾ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ 11.16 ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਕ੍ਰੁਤ ਅਨੰਤਤਾ ਦਾ ਤੇ ਏਥੇ ਕਾਲ ਕ੍ਰੁਤ ਅਨੰਤਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਮਾਪਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਨੁ ਅੰਤ ਵੀਰ੍ਯਮ੍ : ਆਪ ਵਿੱਚ ਅਪਾਰ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਸਮੱਰਥਾ ਬਲ ਤੇ ਤੇਜ ਹੈ। ਆਪ ਅਨੰਤ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋ। ਅਨੁਅੰਤਿ ਬਾਹੁਮ੍ - ਆਪ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਆਪ ਅਨੰਤ ਬਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਹੋ। ○ ਸ਼ਸ਼ਿ ਸੂਰ੍ਯ ਨੇਤ੍ਰਮ੍ = ਸੰਸਾਰ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੋ ਚੰਦ ਤੇ ਸੂਰ੍ਯ ਹਨ, ਇਹ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਚਾਨਣ ਚਾਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋ। ○ ਦੀਪ੍ਤ ਹੁਤਾਸ਼ ਵਕ੍ਤ੍ਰਮ੍ - ਯਗ ਹੋਮ, ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਅੰਗ ਵਿੱਚ ਹਵਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇਵੀਪ੍ਰਯਮਾਨ ਅਗਨੀ ਰੂਪ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ○ ਸ੍ਵ ਤੇਜਸਾ ਵਿਸ਼ਵਮ੍ ਈਦਮ੍ ਤਪੰਤਮ੍ : ਆਪਣੇ ਤੇਜ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਤਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਸੰਤਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸੰਤਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਅਕਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾ ਆਦਿ ਮੱਧ ਅੰਤ ਹੈ, ਨਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਥਾਈ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਜੋ ਜੀਵ ਹਨ, ਅਣਗਿਣਤ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ, ਹੱਥ ਬਾਹਾਂ, ਜਾਂ ਹੋਰ ਅੰਗ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਜੋ ਅਣਗਿਣਤ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਤਾਪ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਇਹ ਰੌਸ਼ਨੀ ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰੇ ਚੰਦ ਸੂਰ੍ਯ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸੋਮੇ ਅਟੱਲ ਹਨ, ਸਦੀਵੀ ਹਨ। ਸੂਰ੍ਯ ਚੰਦਰਮਾ

ਤੇ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਮਰ ਜਯੋਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹਨ। ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਭੂ, ਜੋ ਅਗਨੀ ਦਾ ਸੇਕ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਨੰਤ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ।

11.20 ਸ਼ਲੋਕ :

ਫ਼ਾਕਾਪ੍ਰਥਿਕ੍ਯੋ: ਝਦਸ੍ ਅਨ੍ਤਰਸ੍ ਹਿ, ਕਿ-ਆਸ੍ ਤ੍ਵਯਾ ਏਕੇਨ ਦਿਸ਼: ਚ ਸਕਾਂ:।

ਫ਼ਰ੍-ਤ੍ਵਾ ਅਫ਼ੁਰ੍ਤਸ੍ ਰੂਪਸ੍ ਤ੍ਰਯਸ੍ ਤ੍ਵ ਝਦਸ੍, ਲੋਕ-ਤ੍ਰਯਸ੍ ਪ੍ਰ-ਕ੍ਯਥਿਤਸ੍ ਸਹਾ-ਆਤ੍ਮਨ੍ ॥

ਦ੍ਯਾਵਾਪ੍ਰਥਿ ਵ੍ਯੋਹ ਇਦਮ੍ ਅੰਤਰਮ੍ ਹਿ, ਵਿਆਪ੍ਰਤਮ੍ ਤ੍ਵਯਾ ਇਕੇਨ ਦਿਸ਼ਾਹ ਚ ਸਰ੍ਵਹ।

ਦ੍ਰਸ਼ਤ੍ਵਾ ਅਦਭੁਤਮ੍ ਰੂਪਮ ਓਗ੍ਰਮ ਤਵ ਇਦਮ੍, ਲੋਕ ਤ੍ਯਮ੍ ਪ੍ਰਵ੍ਯਥਿਤਮ੍ ਮਹਾ ਆਤ੍ਮਨ੍ ॥

◉ **ਸ਼ਬਦ-ਅਰਥ :-** ਦ੍ਯਾਵਾਪ੍ਰਥਿ ਵ੍ਯੋਹ : ਸਵੱਰਗ ਲੋਕ ਤੇ ਧਰਤੀ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਅੰਤਰਮ : ਅੰਤਰ ਖਾਲੀ ਥਾਂ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਵਿਆਪ੍ਰਤਮ੍ : ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਤ੍ਵਯਾ : ਓਸ ਥੀਂ। ਇਕੇਨ : ਇਕੱਲਾ। ਦਿਸ਼ਾਹ : ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਰ੍ਵਹ : ਸਾਰੇ। ਦ੍ਰਸ਼ਤ੍ਵਾ : ਵੇਖ ਚੁੱਕਿਆ। ਅਦਭੁਤਮ੍ : ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਰੂਪਮ : ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ। ਓਗ੍ਰਮ : ਖ਼ਤਰਨਾਕ। ਤਵ : ਤੁਹਾਡੇ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਲੋਕ ਤ੍ਯਮ੍ : ਤੂੰ ਲੋਕ। ਪ੍ਰਵ੍ਯਥਿਤਮ੍ : ਕੰਝ ਰਹੇ ਹਨ, ਡਰ ਕਾਰਨ। ਮਹਾ ਆਤ੍ਮਨ੍ : ਹੋ ਮਹਾਤਮਾ।

◉ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਸਵੱਰਗ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦਾ ਇਹ ਮਧ ਸਥਲ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਭੀ ਸਿਰਫ਼ ਆਪ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਵਿਆਪਤ ਹਨ। ਹੋ ਮਹਾਤਮਾ! ਆਪਦੇ ਇਸ ਅਦਭੁਤ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤਿੰਨੇ ਲੋਕ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◉ ਮਹਾ ਆਤਮਨ੍ - ਇਹ ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਆਪਦੇ ਸਰੂਪ ਵਰਗਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹੈ ਨਹੀਂ, ਹੋਵੇਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਮਹਾਤਮਾ = ਮਹਾਨ ਸਰੂਪ ਵਾਲੇ ਹੋ। ◉ ਦ੍ਯਾਵਾਪ੍ਰਥਿਵ੍ਯੋਹ ਇਦਮ੍ ਅੰਤਰਮ੍ ਹਿ - ਵਿਆਪ੍ਰਤਮ੍ ਤ੍ਵਯਾ ਇਕੇਨ ਦਿਸ਼ਾਹ ਚ, ਸਰ੍ਵਹ - ਸਵੱਰਗ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਿੰਨਾ ਅਵਕਾਸ਼ ਹੈ। ਪੋਲਾਹਟ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਪੋਲਾਹਟ ਆਪ ਤੋਂ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਪੱਛਮ, ਉੱਤਰ ਦੱਖਣ, ਪੂਰਬ ਉੱਤਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ਼ਾਨ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਯਵ੍ਯ ਪੱਛਮ ਦੱਖਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨੈਤ੍ਰਤਯ ਤੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ 'ਆਗ੍ਨੇਯ ਤੇ ਉੱਪਰ ਹੇਠਾਂ - ਦਸ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਆਪ ਨਾਲ ਵਿਆਪਤ ਹਨ। ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ। ◉ ਦ੍ਰਸ਼ਤ੍ਵਾ ਅਦਭੁਤਮ੍ ਰੂਪਮ ਓਗ੍ਰਮ ਤਵ ਇਦਮ੍ - ਲੋਕ ਤ੍ਯਮ੍ ਪ੍ਰਵ੍ਯਥਿਤਮ੍ ਮਹਾਆਤਮਨ੍ - ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਅਦਭੁਤ ਵਿਲੱਖਣ ਅਲੌਕਿਕ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਮਹਾਨ ਪਰ ਭਿਆਨਕ ਉਗਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਵੱਰਗ ਮੌਤ ਤੇ ਪਾਤਾਲ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਅਕਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਵੱਰਗ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਗੱਲ ਆਈ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਅਰਜਨ ਰਾਹੀਂ "ਲੋਕਤ੍ਯਮ੍" ਕਹਿਣ ਕਰਕੇ ਏਥੇ ਪਾਤਾਲ ਵੀ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕਾਰਨ ਕਿ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜੋ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਦੇ ਪਾਤਾਲ ਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਲੋਕ ਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਸਵੱਰਗ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿਨਾ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ◉ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੋਗ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਸ੍ਰਯ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚਰਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੱਚਾ, ਦਿਵ੍ਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਅੰਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਤ, ਸਰਬ-ਕਾਲ, ਸਦੀਵੀ-ਅਕਾਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ ਵਡਿਆਈ ਅਪਾਰ ਅਸੀਮਤ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਅਰਜਨ ਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਇਹ ਭੀਸ਼ਮ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਪੀਆਂ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਹੈ।

11.21 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਸੀ ਹਿ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਸੁਰ-ਸੰਘਾ: ਕਿਰ੍-ਅਨ੍ਤਿ, ਕੇ-ਚਿ੍ ਖੀ-ਗਾ: ਪ੍ਰ-ਅਭ੍ਯੁਜਲਯ: ਗੁਣਨ੍ਤਿ।

ਸ੍ਵਸ੍ਤਿ ਝ੍ਰਿ (ਕ੍ਞ) ਤ੍ਵ-ਤ੍ਵਾ ਸਹਾ-ਸ਼ਠਿ-ਸਿਫ਼-ਸੰਘਾ:, ਸ੍ਰੁਕਨ੍ਤਿ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਸ੍ਰੁ-ਤਿਥਿ: ਪੁਸ਼ਕਲਾਥਿ: ॥

ਅਸੀ ਹਿ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਸੁਰ ਸੰਘਾਹ ਵਿਸ਼੍ਵਅੰਤਿ, ਕੇ ਚਿੰਤ੍ ਭੀਤਾਹ ਪ੍ਰਅੰਜਲਯਹ ਗ੍ਰਾਂਣਿਤੰ।

ਸ੍ਵਸ੍ਤਿ ਇਤਿ ਵਚ ਉਚ੍ਰਤ੍ਵਾ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਸਿਧੰ ਸੰਘਾਹ, ਸ੍ਰੁਵਨ੍ਤਿ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਸ੍ਰੁਤਿਭਿਹ ਪੁਸ਼ਕਲਾਥਿਹ ॥

◉ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਅਸੀਂ : ਇਹ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਤ੍ਵਾਮਮ : ਉਹ। ਸੁਰ ਸੰਘਾਹ : ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਮੇਜ਼ਵਾਨ ਜਾਂ ਦਲ। ਵਿਸ਼੍ਵਅੰਤਿ : ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ। ਕੇ ਚਿੰਤ੍ : ਕੁੱਝ। ਭੀਤਾਹ : ਡਰ ਕਾਰਨ। ਸ੍ਵਸ੍ਤਿ : ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਚ੍ਰਤ੍ਵਾ : ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ। ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ : ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਸਿਧੰ ਸੰਘਾਹ : ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਜੱਥੇ। ਸ੍ਰੁ ਵਨ੍ਤਿ : ਉਸਤਤ ਕਰਨਾ। ਤ੍ਵਾਮ੍ : ਓਸਦਾ। ਸ੍ਰੁਤਿਭਿਹ : ਮੰਤਰਾਂ ਗੀਤਾਂ ਸਮੇਤ। ਪੁਸ਼ਕਲਾਥਿਹ : ਪੂਰਾ, ਪੂਰਣ।

◉ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦਲ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪ ਦਾ ਅਭਿਨੰਦਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਿਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਜੱਥੇ (ਅਰਥਾਤ ਜਗਤ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇ) ਅਜਿਹਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕਾਂ ਭਜਨ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◉ ਅਸੀ ਹਿ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਸੁਰ ਸੰਘਾਹ ਵਿਸ਼੍ਵ-ਅੰਤਿ - ਜਦ ਅਰਜਨ ਸਵੱਰਗ ਵਿੱਚ ਗਏ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹੋ ਹੀ ਦੇਵਤਾ-ਲੋਕ ਆਪਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਾ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ◉ ਕੇਚਿੰ ਭੀਤਾਹ ਪ੍ਰਅੰਜਲਯਹ ਗ੍ਰਾਂਣਿਤੰ - ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਅਜੇ ਵਧੇਰੇ ਬਾਕੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਆਜਾਨ ਦੇਵਤਾ (ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ) ਨਰਸਿੰਹ ਆਦਿ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਰੂਪ ਲੀਲਾ ਗੁਣ ਆਦਿ ਦਾ ਗਾਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ◉ ਸ੍ਰੁ-ਵਿੰਤ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਸ੍ਰੁ

ਤਿਭਿਹ ਪੁਸ਼ਕਲਾਭਿਹ - ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇਵ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨਾਇਕਾਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇ। ਮੰਗਲ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉੱਤਮ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ० ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵਰਗ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਧਯ ਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਰਗ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ਵੇਦੇਵ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ० ਪਿਤ੍ਰਾ ਦੀ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਉਸ਼ਮਪਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰਭੂ - ਨਾ ਸਿਰਫ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਬਲਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅਮਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ) ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੀਮਾਰੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਗੰਦੇ ਅੰਸਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਤਬਾਹੀ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇਸ ਲੀਲਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅਭਿਨੰਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਛਿਪਨ ਸਮੇਂ ਵੀ, ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਤੇਜ ਜਲਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਰਦ ਤੇ ਕਪਿਲ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀ ਏਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਖੇਡ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਉਸਤੱਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਦੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ 'ਚੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗਿਆਈ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ।'

11.22 ਸ਼ਲੋਕ :

ਰੁਦ੍ਰ-ਆਦਿਤ੍ਯਾ: ਕਸਕ: ਯੇ ਚ ਸਾਧ੍ਯਾ:, ਵਿਸ਼੍ਵੇ ਅਸ਼ਿਨੌ ਸਰੁਤ: ਚ ਭਯੰ-ਯਾ: ਚ |

ਗੰਧਰ੍ਵ-ਯਕ੍ਸ਼-ਅ-ਸੁਰ-ਸਿਫ੍ਰ-ਸੰਘਾ:, ਕਿ-ਝੰਕ੍ਸ਼ੰਤੇ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਕਿ-ਸ੍ਮਿਤਾ: ਚ ਏਕ ਸਰ੍ਵੋ ॥

ਰੁਦ੍ਰ ਆਦਿਤ੍ਯਾਹ ਵਸਵਯੋ ਚ ਸਾਧ੍ਯਾਹ, ਵਿਸ਼੍ਵੇ ਅਸ਼ਿਨੌ ਮਰੂਤਹ ਚ ਉਸ਼ਮਨ੍ ਪਾਹ ਚ |
ਗੰਧਰ੍ਵ ਯਕ੍ਸ਼ ਅਸੁਰ ਸਿਦ੍ਧ ਸੰਘਾਹ, ਵਿ ਇਕੁ ਸੰਤੇ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਵਿਸ਼ਿਮਤਾਹ ਚ ਏਕ ਸਰ੍ਵੇ ॥

० **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਰੁਦ੍ਰਆਦਿਤ੍ਯਾਹ : ਰੁਦਰਾ ਅਤੇ ਆਦਿਤ੍ਯਾ। ਵਸਵਹ : ਵਾਸਸ। ਯੋ : ਇਹ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਾਧ੍ਯਾਹ : ਸਾਧਿਆਸ। ਵਿਸ਼ਵੇ : ਵਿਸ਼ਵੇ ਦੇਵਤੇ। ਅਸ਼ਵਨੋ : ਦੋ ਅਸ਼ਵਨ। ਮਰੂਤਹ : ਮਾਰੂਤ। ਚ : ਅਤੇ। ਉਸ਼ਮਨੁ : ਪਿੱਤਰ। ਗੰਧਰ੍ਵ ਯਕ੍ਸ਼ ਅਸੁਰ ਸਿਦ੍ਧ ਸੰਘਾਹ : ਗੰਧਰਵਾ, ਯਕਸ਼ਾ, ਅਸੁਰਾ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਜੱਥੇ। ਵਿਇਕਸੰਤੇ : ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ। ਤ੍ਵਾਮੁ : ਉਹ। ਵਿਸ਼ਿਮਤਾਹ : ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਕ : ਭੀ। ਸਰ੍ਵ : ਸਾਰੇ।

० **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਜਿਹੜੇ ਰੁਦਰ, ਅਦਿਤਯਾ, ਵਸੁ ਸਾਧਯ (ਨਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ) ਵਿਸ਼ਵ ਦੇਵ ਅਸ਼ਿਵਨੀ ਕੁਮਾਰ, ਮਰੁਦਗੁਣ ਅਤੇ ਉਸ਼ਮਪਾ (ਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤ੍ਰਗਣ) ਹਨ ਅਤੇ ਗੰਧਰਵ, ਯਕਸ਼ ਰਾਕਸ਼ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਯ (ਜੱਥੇ) ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਮਤ (ਹੈਰਾਨ) ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ० ਰੁਦ੍ਰ ਆਦਿਤ੍ਯਾਹ ਵਸਵਯ ਚ ਸਾਧ੍ਯਾਹ - ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਦ੍ਰ 12 ਆਦਿਤ੍ਯ, ਅੱਠ ਵਸੁ ਦੇ ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ ਤੇ 49 ਮਰੂਦਗਣ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਈ - ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੋਂ ਦੇਖ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ० ਮਨ, ਅਨੁ ਮੰਤਾ, ਪ੍ਰਾਣ, ਨਰ, ਯਾਨ, ਚਿੱਤਿ, ਹਯ, ਨਯ, ਹੰਸ, ਨਾਰਾਯਣ ਪ੍ਰਭਵ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਧਯ ਹਨ। (ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ 66 - 15 - 16) ਕ੍ਰਤੁ, ਦਕਸ਼ ਸ੍ਵ, ਸਤ੍ਯ, ਕਾਲ, ਕਾਮ, ਧੁਨਿ, ਕੁਰਵਾਨ, ਪ੍ਰਭਵਾਨੁ ਤੇ ਰੋਚਮਾਨ - ਇਹ ਦਸ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇਵ ਹਨ (ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ 66-31-32) ० ਕਵਯਵਾਹ, ਅਨਲ, ਸੋਮ, ਅਰਯਮਾ, ਅਗਿਨੁ ਸ੍ਵਾਤ, ਤੋਂ ਬਹਿਰਸ਼ਤੁ - ਇਹ ਸੱਤ ਮਿੱਤਰ ਹਨ। (ਸ਼ਿਵ ਪੁਰਾਣ ਧਰੁਮ 63-2) ਉਸ਼ਮ ਅਰਥਾਤ ਗਰਮ, ਅੰਨ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਪਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਉਸ਼ਮਨੁਪਾਹ ਹੈ। ० ਗੰਧਰ੍ਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਗੰਧਰਵ ਲੋਕ ਰਾਗ ਰਾਗੀਨੀਆਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਚਤੁਰ ਹਨ। ਇਹ ਸਵੰਰਗ ਲੋਕ ਦੇ ਗਾਇਕ ਹਨ। ० ਕਸ਼ਯਪ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰਵਾ ਤੋਂ ਯਕਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ० ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦੈਤਾਂ ਦਾਨਵਾਂ ਤੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਸੁਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ० ਕਪਿਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ० ਵਿਇਕਸੰਤੇ ਤ੍ਵਾਮੁ ਵਿਸ਼ਿਮਤਾਹ ਚ ਏਕ ਸਰ੍ਵੇ - ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਪਿਤਰ ਗੰਧਰਵ ਯਕਸ਼ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉੱਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ) ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਾ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਉਸ਼ਮਪਾ ਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤ੍ਰ ਗੁਣ ਉਹ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਗਰਮ ਪੂੜੇ (ਮਿੱਠੀ ਰੋਟੀ) ਅਤੇ ਗਰਮ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਸਨ। ਪਵਿੱਤਰ ਦੈਵ ਲੌਕਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਉਸ ਦੇ (ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ) ਸਮੁੱਚੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕੁੱਝ ਤੱਤ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਵਤੇ, ਨਾ ਪਿਤਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੈਤ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਕੌਤਕ ਵਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੀ ਹੈ ? ਕਿਉਂ ਹੈ ? ਕਿਵੇਂ ਹੈ ? ਦੇ ਉੱਤਰ ਲੱਭਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

11.23 ਸ਼ਲੋਕ :

ਰੂਪਮ੍ ਸਹ੍ਰੁ ਤੇ ਕਹੁ-ਕਕਸ਼-ਨੇਤ੍ਰਮ੍, ਸਹਾ-ਗਾਹੀ ਕਹੁ-ਗਾਹੁ-ਤਰੁ-ਪਾਦਮ੍ |

ਕਹੁ-ਤਦਰਮ੍ ਕਹੁ-ਦੰਠ੍ਰਾ-ਕਰਾਲਮ੍, ਫ੍ਰਸ਼ੁ-ਤ੍ਵਾ ਲੋਕਾ: ਪ੍ਰ-ਵ੍ਯਥਿਤਾ: ਤਥਾ ਅਹਮ੍ ॥

ਰੂਪਮ੍ ਮਹਤ੍ ਤੇ ਬਹੁਵਕ੍ਤ੍ ਨੇਤ੍ਰਮ੍, ਮਹਾਬਾਹੋ ਬਹੁ-ਬਾਹੁ ਉਰੂ ਪਾਦਮ੍ |
ਬਹੁ ਉਦਰਮ੍ ਬਹੁ ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟਾ ਕਰਾਲਮ੍, ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟਵਾ ਲੋਕਾਹ ਪ੍ਰਵ੍ਯਥਿਤਾਹ ਤਥਾ ਅਹਮ੍ |

० **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਰੂਪਮੁ : ਰੂਪ। ਮਹਤੁ : ਅਮਿਤ ਜੋ ਮਿਣਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਤੇ : ਉਹ। ਬਹੁਵਕ੍ਤੁ ਨੇਤ੍ਰਮੁ : ਬਹੁਤੇ ਮੂੰਹਾਂ ਤੇ ਨੇਤਰਾਂ ਵਾਲਾ। ਮਹਾਬਾਹੋ : ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਾ। ਬਹੁਬਾਹੁ ਉਰੂਪਾਦਮੁ : ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਾਲਾ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਟਾਂ ਵਾਲਾ, ਪੈਰਾਂ ਵਾਲਾ। ਬਹੁ ਉਦਰਮੁ : ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਿਹਦਿਆਂ ਵਾਲੇ। ਬਹੁਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟਾ ਕਰਾਲਮੁ : ਬਹੁਤ ਡਰਾਵਨੇ ਬਹੁਤ ਹਾਥੀ ਦੰਦਾਂ ਵਰਗੇ। ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟਵਾ : ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ। ਲੋਕਾਹ : ਸੰਸਾਰ ਦੁਨੀਆ। ਪ੍ਰਵ੍ਯਥਿਤਾਹ : ਡਰੇ ਹੋਏ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਅਹਮੁ : ਮੈਂ।

० **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਆਪਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਨੇਤਰਾਂ ਵਾਲੇ, ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਹਾਂ ਪੱਟਾਂ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ, ਅਨੇਕਾਂ ਦੰਦਾਂ ਜਾੜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਕਰਾਲ ਮਹਾਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਭੈਅ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਰੂਪਮ ਮਹਤੁਤੇ ਬਹੁਵਕਤੁ ਨੇਤ੍ਰਮ - ਆਪਦੇ ਮੁੱਖ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਕਈ ਮੁੱਖ ਤਾਂ ਸੌਮਯ ਹਨ, ਕਈ ਵਿਕਰਾਲ ਹਨ। ਕਈ ਮੁੱਖ ਛੋਟੇ, ਕਈ ਵੱਡੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪ ਦੇ ਨੇਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਸਾਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕਈ ਨੇਤ੍ਰ ਸੌਮਯ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਕਰਾਲ, ਕਈ ਛੋਟੇ ਕਈ ਵੱਡੇ ਹਨ। ਕਈ ਲੰਮੇ ਕਈ ਚੌੜੇ ਕਈ ਗੋਲ ਕਈ ਟੇਡੇ ਹਨ। ੦ ਬਹੁ ਬਾਹੁ ਉਰੂ ਪਾਦਮ - ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਵਰਣ ਆਕ੍ਰਿਤਿ (ਸ਼ਕਲ) ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਲੱਖਣ-2 ਹਨ। ਜੰਘਾਵਾਂ ਵਿਚਿੱਤਰ ਹਨ ਤੇ ਪੈਰ ਵੀ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਹਨ। ੦ ਬਹੁਦਰਮ - ਪੇਟ ਵੀ ਇੱਕ ਸਾਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਛੋਟਾ, ਕੋਈ ਭਿਅੰਕਰ ਹੈ। ੦ ਬਹੁਤ ਦੰਸ਼ਟਾ ਕਾਰਲਮ - ਦ੍ਰਸ਼ਤਵਾ, ਲੋਕਾਹ ਪ੍ਰਵ੍ਯਥਿਤਾਹ ਤਥਾ ਅਹਮ - ਮੂੰਹ ਅੰਦਰ ਭਿਆਨਕ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਡਰਾਵਨੀਆਂ ਜਾੜ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਭ ਵਰਨਣ ਭੈਅ ਭੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਇੱਕੋ ਗੱਲ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਕਿ (1) ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜੋ ਜੋ ਰੂਪ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਨਵੀਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੇ ਦਿਵ੍ਰਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। 2. ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਰਜਨ ਐਨਾ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਚਕਰਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ? (3੦ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਯਥਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਏਥੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਯਥਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। 4. ਅਰਜਨ ਦਾ ਇੱਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਹਿਣਾ, ਉਸ ਦੇ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੱਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਧੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਆਦਮੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਸਾਰੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮਾਲਕ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਬਹੁਰੂਪਤਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਡਰਾਵਨਾ ਭਿਅੰਕਰ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਿਅੰਕਰ ਪ੍ਰਭੂ-ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਰਜਨ ਵਰਗਾ ਯੋਧਾ ਵੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਦਹਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸਥਿਰ ਹੋਏ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਡਰਾਵਨਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਡਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਦਿਆਂ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇੰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

11.24 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨਖ:- ਸਪ੍ਰਸ਼ਮ੍ ਦੀਸ਼ਮ੍ ਅਨ੍-ਏਕ-ਵਰ੍ਯਮ੍, ਵਿ-ਆਜ-ਆਨਨਮ੍ ਦੀਸ਼-ਕਿਸ਼ਾਲ-ਨੇਤ੍ਰਮ੍।

ਵ੍ਰਸ਼-ਕ੍ਵਾ ਹਿ ਕ੍ਵਾਮ੍ ਪ੍ਰ-ਵ੍ਯਥਿ-ਰ-ਅਨ੍ਰਾਤ੍ਮਾ, ਧ੍ਰਿਤਿਮ੍ ਨ ਕਿਨ੍ਦ-ਆਸਿ ਸ਼ਮਮ੍ ਚ ਵਿਸ਼੍ਣੋ।

ਨਭਹ ਸਪ੍ਰਸ਼ਮ੍ ਦੀਪ੍ਰਤਮ੍ ਅਨ੍ਏਕ ਵਰ੍ਣਮ੍, ਵਿਆਤਤ ਆਨਨਮ੍ ਦੀਪ੍ਰਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੇਤ੍ਰਮ੍।

ਦ੍ਰਸ਼ਤਵਾ ਹਿ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਪ੍ਰਵ੍ਯਥਿਤ ਅੰਤਰਾਤਮਾ, ਪ੍ਰਤਿਮ੍ ਨ ਵਿੰਦ੍ ਆਮਿ ਸ਼ਮਮ੍ ਚ ਵਿਸ਼੍ਣੋ॥

੦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਨਭਹ ਸਪ੍ਰਸ਼ਮ੍ : ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੇ ਹੋਏ। ਦੀਪ੍ਰਤਮ੍ : ਚਮਕਦੇ ਹੋਏ। ਅਨ੍ਏਕ ਵਰ੍ਣਮ੍ : ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ। ਵਿਆਤਤ ਆਨਨਮ੍ : ਮੂੰਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਦੀਪ੍ਰਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੇਤ੍ਰਮ੍ : ਲੰਮੀਆਂ ਚਮਕਦੀਆਂ ਅੱਗ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ। ਦ੍ਰਸ਼ਤਵਾ : ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਤ੍ਵਾਮ੍ : ਓਸ ਨੂੰ। ਪ੍ਰਵ੍ਯਥਿਤ ਅੰਤਰਾਤਮਾ : ਦਿਲੋਂ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਤਿਮ੍ : ਹੌਂਸਲਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਵਿੰਦ੍ ਆਮਿ : ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਮਮ੍ : ਅਮਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਵਿਸ਼੍ਣੋ : ਹੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ।

੦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਹੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ! ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਛੂੰਹਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਅਨੇਕ ਵਰਣ ਵਾਲੇ ਫੈਲਾਏ ਹੋਏ ਮੂੰਹਾਂ ਵਾਲੇ, ਅਥਵਾ ਜਲੰਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੇਤਰਾਂ ਵਾਲੇ, ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਆਕੁਲ ਚਿਤ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਧੀਰਜ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਵਿਸ਼ਣੋ - ਆਪ ਦੀ ਵਿਆਪਨਸ਼ੀਲਤਾ ਮੈਂ ਦੇਖ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਹੋਰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ!' ਪਦ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਤਾਂ ਵਿਆਪਨਸ਼ੀਲ ਹੋ! ਮਨੋਗਤ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਹੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਆਪ ਵਿਆਪਕ ਹੋ। ਆਪ ਸਭ ਭੂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ ਹੈ। ੦ ਦੀਪ੍ਰਤਮ੍ ਅਣੁ ਏਕ ਵਰਣਮ - ਆਪਣੇ ਕਾਲੇ ਪੀਲੇ ਸ਼ਿਆਮ, ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਵਰਣ ਹਨ। ੦ ਨਭਹ ਸਪ੍ਰਸ਼ਮ੍ - ਆਪ ਦਾ ਸਰੂਪ ਐਨਾ ਲੰਮਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਛੂਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਾਯੂ ਦਾ ਗੁਣ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਪੱਰਸ਼ ਵਾਯੂਨੂੰ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਸਪੱਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ ? ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਤੱਕ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੋਂ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਸਪੱਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਆਤਤ ਆਨਨਮ੍ ਦੀਪ੍ਰਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੇਤ੍ਰਮ - ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਭਿਆਨਕ ਜੰਤੂ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਫੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਤੁਰ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਚਟ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਪ ਦਾ ਮੁੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਨੇਤਰ ਚਮਕੀਲੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਨ। ੦ ਦ੍ਰਸ਼ਤਵਾ ਹਿ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਪ੍ਰਵ੍ਯਥਿਤ ਅੰਤਰਾਤਮਾ, ਪ੍ਰਤਿਮ੍ ਨ ਵਿੰਦ੍ ਆਮਿ ਸ਼ਮਮ੍ ਚ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧੀਰਜ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ। ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ੦ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਭੀਸ਼ਮ ਵਿਦੁਰ ਸੰਜਯ ਅਤੇ ਕੁੰਤੀ - ਇਹ ਚਾਰੇ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਅਰਜਨ ਆਪਣੇ ਮੋਹ ਕਾਰਨ ਇਸ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਪਰ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅਕੱਲਪੇ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵੱਲ ਧੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਿਹਮੰਡੀ ਜਗਤ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਭਿਅੰਕਰਤਾ ਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਾਬੰਦ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਡਰ ਖੌਫ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸਹਿਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਅਰਜਨ ਵਰਗੇ ਯੋਧੇ ਦਾ ਖੌਫਨਾਕ ਅਵੱਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਡਰ ਜਾਣਾ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਲਗਦਾ ਹੈ।

11.25 ਸ਼ਲੋਕ :

दंष्ट्रा-करालानि च ते सुखानि, दृश-त्वा एव काल-अनल-सन्निभानि।

दिशः न जाने न लभे च शर्म, प्र-सीद देव-ईश जगत्-नि-वास ॥

ਦੰਸ਼ਟ੍ਰਾ ਕਰਾਲਾਨਿ ਚ ਤੇ ਮੁਖਾਨਿ, ਦ੍ਰਸ਼ ਤ੍ਵਾ ਏਵ ਕਾਲ ਅਨਲ ਸਨਿਨਭਾਨਿ।

ਦਿਸ਼ਾਹ ਨ ਜਾਨੇ ਨ ਲਭੇ ਚ ਸ਼ਰਮ, ਪ੍ਰਸੀਦ ਦੇਵ ਇਸ਼ ਜਗਤੁ ਨਿਵਾਸ ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਦੰਸ਼ਟ੍ਰਾ ਕਰਾਲਾਨਿ - ਦੰਦ ਵਰਗਾ, ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਡਰਾਵਨਾ ਦੰਦ। ਚ : ਅਤੇ। ਤੇ : ਉਸ ਦਾ। ਮੁਖਾਨਿ : ਮੂੰਹ। ਦ੍ਰਸ਼ਤ੍ਵਾ : ਦੇਖ ਚੁੱਕਾ। ਏਵ : ਭੀ। ਕਾਲ ਅਨਲ ਸਨਿਨਭਾਨਿ : ਉੱਚੀਆਂ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਬਲਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਵਾਂਗ। ਦਿਸ਼ਾਹ: ਪਾਸਾ ਦਿਸ਼ਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਲਭੇ : ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਸ਼ਰਮ : ਅਮਨ। ਪ੍ਰਸੀਦ : ਮਿਹਰ ਕਰਨਾ, ਰਹਿਮ ਕਰਨਾ। ਦੇਵਇਸ਼ : ਦੇਵਤਾ। ਜਗਤੁ ਨਿਵਾਸ : ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਦੇ ਪਰਲਯ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਆਪ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਲੰਮੇ ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਅਥਵਾ ਸੁੱਖ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਹੋ ਦੇਵਇਸ਼। ਹੋ ਜਗਤ ਨਿਵਾਸ! ਆਪ ਪਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਵੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਦੰਸ਼ਟ੍ਰਾ ਕਰਾਲਾਨਿ ਚ ਤੇ ਮੁਖਾਨਿ ਦ੍ਰਸ਼ਤ੍ਵਾ ਏਵ ਕਾਲ ਅਨਲ ਸਨਿਨ ਭਾਨਿ - ਮਹਾਪੁਲਯ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਪੂਰਣ ਤੁਲੋਕੀ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜੋ ਅੱਗ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲ ਅਗਨੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਸ ਕਾਲ ਅਗਨੀ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਭਿਅੰਕਰ ਜਾੜ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਡਰਾਵਨਾ, ਜਿਸ ਅੱਗੇ ਟਿਕਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ○ ਦਿਸ਼ਾਹ ਨ ਜਾਨੇ ਨ ਲਭੇ ਚ ਸ਼ਰਮ - ਅਜਿਹੇ ਵਿਕਰਾਲ ਮੁੱਖ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਨੇਤਰ ਹਨ। ਆਪਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾ ਉਦੇਯ ਤੇ ਨਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਲਈ ਸੁੱਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ। ○ ਪ੍ਰਸੀਦ ਦੇਵ ਇਸ਼ ਜਗਤੁ ਨਿਵਾਸ - ਆਪ ਸਭ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ। ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਦੇਵਤਾ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੈ, ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਯਾਦ ਕਰੇਗਾ। ਆਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸੁਣਵਾਈ ਨਹੀਂ? ਏਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ○ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਬਹੁਤ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, 'ਆਪ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਵੋ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਭੈਅ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਆਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੋ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ।'

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ (ਚਾਰੇ) ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕੋਈ ਅਸੀਮ ਜਲ ਰਹੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਸਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਹੁਣ ਅਰਜਨ ਦੀ ਇਹੋ ਮਨੋ-ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਘਟਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਵਾਂਗ ਚਟਮ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਭਾਂਬੜਾਂ ਨੇ ਜੋ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸਰੂਪ ਵਾਲੇ ਹਨ - ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਖੌਫ਼ਨਾਕ ਸਰੂਪ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲੈਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਭਾਮਈ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣ।

○ ○ ○

11.26 ਸ਼ਲੋਕ 11. 27 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਸੀ ਚ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਧ੍ਰੁਵ-ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਸ੍ਯ ਪੁਤ੍ਰਾ:, ਸਰ੍ਵੇ ਸਹ ਏਵ ਅਕਨਿ-ਪਾਲ-ਸੰਧੈ:।

ਭੀਸ਼ਮ: ਦ੍ਰੋਣ: ਸੂਰ-ਪੁਤ੍ਰ: ਤਥਾ ਅਸੌ, ਸਹ ਅਸਮਦੀਧੈ: ਅਪਿ ਯੋਧ-ਸੁਖ੍ਯੈ: ॥

ਅਸੀ ਚ, ਤ੍ਵਾਮ੍ ਪ੍ਰਤ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਸ੍ਯ ਪੁੱਤ੍ਰਾਹ, ਸਰ੍ਵਹ ਸਹ ਏਵ ਅਵਨਿਪਾਲ ਸੰਧੈਰੈ।

ਭੀਸ਼ਮਹ ਦ੍ਰੋਣਹ ਸੂਤ ਪੁੱਤ੍ਰਹ ਤਥਾ ਅਸੌ, ਸਹ ਅਸਮਦੀ-ਯੈਹ ਅਪਿ ਯੋਧ ਮੁਖ੍ਯੈਹ ॥

वक्राणि ते त्वरमाणाः विशन्ति, दंष्ट्रा-करालानि भयानकानि।

के-चित् कि-लाना: दशन-अन्तरेषु, सम्-दृश-यन्ते चूणितै: उत्तम-अंगै ॥

ਵਕ੍ਰਾਣਿ ਤੇ ਤ੍ਵਰਮਾਣਹ ਵਿਸਾਨਿੰਤ, ਦੰਸ਼ਟ੍ਰਾ ਕਰਾਲਾਨਿ ਭਯਾਨ ਕਾਨਿ।

ਕੇਚਿਤੁ ਵਿਲਗ੍ਨਾਹ ਦਸ਼ਨ ਅੰਤਰੇਸ਼ੁ, ਸਮ੍ਦ੍ਰਸ਼ ਯੰਤੇ ਚੂਰ੍ਣਿੰਤੈਹ ਉੱਤਮ ਅੰਗੈਹ ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਅਸੀ : ਇਹ। ਚ : ਅਤੇ। ਤ੍ਵਾਮ੍ : ਉਹ। ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰਸ੍ਯ : ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ। ਪੁੱਤ੍ਰਾਹ : ਪੁੱਤਰ। ਸਰ੍ਵਹ : ਸਾਰੇ। ਸਹ : ਨਾਲ। ਏਵ : ਭੀ। ਅਵਨਿਪਾਲ ਸੰਧੈਰੈ : ਧਰਤੀ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਮੇਜ਼ਵਾਨ। ਭੀਸ਼ਮਹ : ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ। ਦ੍ਰੋਣਹ : ਦ੍ਰੋਣ ਆਚਾਰੀਆ। ਸੂਤ ਪੁੱਤ੍ਰਹ : ਸੂਤ ਪੁੱਤਰ। ਅਸੌ : ਇਹ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਸਹ : ਨਾਲ। ਅਸਮ ਦੀ ਯੈਹ : ਸਾਡੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਯੋਧ ਮੁਖ੍ਯੈਹ : ਯੋਧੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ।

○ ਵਕ੍ਰਾਣਿ : ਮੂੰਹ। ਤੇ : ਉਹ। ਤ੍ਵਰਮਾਣਹ : ਜਲਦੀ ਕਾਹਲੀ। ਵਿਸਾਨਿੰਤ : ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ। ਦੰਸ਼ਟ੍ਰਾ ਕਰਾਲਾਨਿ : ਭਿਆਨਕ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਦੰਦ। ਭਯਾਨਕਾਨਿ : ਭਿਆਨਕ ਡਰਾਵਨੇ। ਕੇਚਿਤੁ : ਕੁੱਝ। ਵਿਲਗ੍ਨਾਹ : ਚਿਮਟੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ। ਦਸ਼ਨ ਅੰਤਰੇਸ਼ੁ : ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜੋ ਬਿਰਲ ਹੈ। ਸਮ੍ਦ੍ਰਸ਼ਯੰਤੇ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਚੂਰ੍ਣਿੰਤੈਹ : ਬਾਰੀਕ ਪਾਊਡਰ ਵਾਂਗ ਪੀਹ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਤਮ ਅੰਗੈਹ : ਆਪਣੇ ਸਿਰਾਂ ਨਾਲ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਜੱਥਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਆਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਹਨ। ਅਥਵਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦ੍ਰੋਣ ਅਤੇ ਉਹ ਸੂਤ ਪੁੱਤਰ (ਕਰਣ) ਅਸਾਡੇ ਪੱਖ ਦੇ ਭੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਯੋਧਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ

○ ਵੇਗ ਨਾਲ ਭੱਜਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਦੀਆਂ ਜਾੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਕਰਾਲ ਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਕੋਈ ਚੂਰਣ ਹੋਏ ਮੱਥਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਦੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅਸੀ ਚ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਪ੍ਰਤ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਸ੍ਯ ਪੁੱਤ੍ਰਾਹ - ਸਰ੍ਵੇ ਸਹ ਏਵ ਅਵਨਿ ਪਾਲ ਸੰਧੈਰੈ - ਦਰਯੋਧਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਰਾਜਾ ਲੋਕ ਹਨ, ਜੋ ਯੁਧ ਵਿੱਚ ਦਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। (ਗੀਤਾ 9.23) ਅਰਥਾਤ ਦਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਹਿਤ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਸਮੇਤ, ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਦਰਯੋਧਨ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਸੌ ਪੁੱਤਰ ਵਿਕਰਾਲ

ਜਾੜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਰੂਹ ਵਿਚ, ਆਪ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ० ਭੀਸ਼ਮ ਦ੍ਰੋਣ, ਸੂਤ ਪੁੱਤਰ ਤਥਾ ਅਸ਼ੋ, ਸਹ ਅਸ਼ਮਦੀਯੋਹ ਅਪਿ ਯੋਧ ਮੁਖਯੋਹ - ਅਸਾਡੇ ਪੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਧੂਮ੍ ਵਿਰਾਟ ਦ੍ਰੁਪਦ ਆਦਿ ਜਿਹੜੇ ਮੁੱਖ ਜੋਧਾ ਲੋਕ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਏ ਹਨ। ਅਸਾਡੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸ਼ਮ, ਆਚਾਰੀਆ ਦ੍ਰੋਣ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਤ ਪੁੱਤਰ ਕਰਣ ਆਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦ੍ਰੋਣ ਤੇ ਕਰਣ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ।

11. 27 - ० ਵਕ੍ਰਾਣਿ ਤੇ ਤ੍ਵਰਮਾਣਾਹ ਵਿਸ਼ਿਤਿ, ਦੰਸ਼੍ਟ੍ਰਾ ਕਰਾਲਾਨਿ ਭਯਾਨ ਕਾਨਿ - ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਚਾਹੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ, ਚਾਹੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਜਾਵਣ, ਇਹ ਇੱਕੋ ਲੀਲਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿੱਧਰ ਵੀ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਹੀ। ० ਕੇਚਿਤ੍ ਵਿਲਗ੍ਨਾਹ ਦਸ਼ਨ ਅੰਤਰੇਸ਼ੁ ਸਮੁਦ੍ਰਸ਼ਯੰਤੇ ਚੂਰਣਿ ਤੇਹ ਉੱਤਮ ਅੰਗੇਹ - ਜਿਵੇਂ ਖਾਦ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਪਦਾਰਥ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਚਬਾਉਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਧੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੁੱਝ ਪਦਾਰਥ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਚਬਾਉਣ ਸਮੇਂ ਦੰਦਾਂ ਤੇ ਜਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿੱਧੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਬਾਰੀਕ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਧਾ ਲੋਕ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਵਾਲੇ ਭਿਆਨਕ ਜਵਾੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਦਿਖਾਈ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ? ਇਸ ਸ਼ੰਕੇ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਹਨ। 11.07 ਸ਼ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਪਰਿਣਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜੋ ਸੰਦੇਹ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਦਿਖਾਇਆ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੀ ਜਿੱਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਗਲੇ 11.32-34 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- (11.26 ਤੇ 11.27 ਸ਼ਲੋਕ) ਸਤੁ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਅਰਥ ਸਾਰਥੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਏਥੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪੱਕੇ ਦੁਸ਼ਮਨ, ਕਰਣ ਲਈ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਵੀ ਇਸ ਅਟੱਲ ਭਾਂਬੜ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਆਈ ਮਹਾਨ ਯੁੱਧ ਦੀ ਭੈੜੀ ਅਵੱਸਥਾ ਦਾ ਮੰਤਵ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਰੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੋਝ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਹਾਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ, ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਖੋ ਦੇਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ।

ਹੁਣ ਅਰਜਨ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਜੀ ਧਿਰ ਦੇ ਨੇਤਾ ਭੀਸ਼ਮ, ਦਰੋਣਾ, ਕਰਣ ਤੇ ਹੋਰ ਧ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ, ਸਿਪਾਹੀ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਾਤਰ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਏਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜੇਤੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਅਸੀਮਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਏਥੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭੀਸ਼ਮ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਜਿੱਤ ਯੋਧਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਣ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ, ਪਰਤਾਪੀ ਸੂਰਮੇ, ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ ਭੀਸ਼ਮ ਵਰਗੇ ਸੈਂਕੜੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਇਹ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਹੈ, ਕਿ ਯੁੱਧ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਲਮ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹੈ।

11.28 ਸ਼ਲੋਕ :

*यथा नदीनाम् बहवः अम्बु-वेगाः, समुद्रम् एव अभि-सुखाः द्रवन्ति।
तथा तव अमी नर-लोक-वीराः, विश्व-अन्ति वक्राणि अभि-वि-ज्वलन्ति॥*

**ਯਥਾ ਨਦੀਨਾਮ੍ ਬਹਵਹ ਅੰਵ ਵੇਗਾਹ, ਸਮੁਦ੍ਰਮ੍ ਏਵ ਅਭਿਮੁਖਾਹ ਦ੍ਰਵੰਤਿ।
ਤਥਾ ਤਵ ਅਮੀ ਨਰ ਲੋਕ ਵੀਰਾਹ, ਵਿਸ਼ੁ ਅੰਤਿ ਵਕ੍ਰਾਣਿ ਅਭਿਵਿ ਜ੍ਵਲੰਤਿ॥**

० ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ। ਨਦੀਨਾਮ੍ : ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ। ਬਹਵਹ : ਬਹੁਤ। ਅਵਿਵੇਗਾਹ : ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ। ਸਮੁਦ੍ਰਮ੍ : ਸਮੁੰਦਰ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਅਭਿ ਮੁਖਾਹ : ਦੀ ਤਰਫ਼। ਦ੍ਰਵੰਤਿ : ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਥਾ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਤਵ : ਤੇਰਾ। ਅਮੀ : ਇਹ। ਨਰ ਲੋਕ ਵੀਰਾਹ : ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ। ਵਿਸ਼ੁਅੰਤਿ : ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ। ਵਕ੍ਰਾਣਿ : ਮੂੰਹ। ਅਭਿਵਿ ਜ੍ਵਲੰਤਿ : ਚੰਗਿਆੜੇ ਨਿੱਕਲ ਰਹੇ।

० ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਵੇਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਵੱਲ ਹੀ ਦੌੜਦੇ ਹਨ (ਅਰਥਾਤ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ) ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮਾਨਵ ਲੋਕ ਦੇ ਵੀਰਗਣ ਭੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਜਵੱਲਤ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ० ਯਥਾ ਨਦੀ ਨਾਮ ਬਹਵਹ ਅੰਵ ਵੇਗਾਹ ; ਸਮੁਦ੍ਰਮ੍ ਏਵ ਅਭਿਮੁਖਾਹ ਦ੍ਰਵੰਤਿ - ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਜਲ, ਮਾਤਰ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਜਲ, ਮੀਂਹ ਰਾਹੀਂ ਮੁੜ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵਰ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਝਰਨੇ ਨਦੀ ਨਾਲਿਆਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਲ ਦਾ ਉਦ੍ਰਗਮ ਸਥਾਨ ਸਮੁੰਦਰ ਹੀ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਣ ਪਿੱਛੋਂ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਦਰਿਆ ਝਰਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ, ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਗਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਗੰਗਾ ਨਾ ਜਮਨਾ ਨਾ ਸਰਸਵਤੀ, ਨਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਤੇ ਹੋਰ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਜੂਦ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਨਾ ਡਿੱਗਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਮਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਜੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਥਾਈ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਵੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ० ਤਥਾ ਤਵ ਅਮੀਨਰ ਲੋਕ ਵੀ-ਰਾਹ, ਵਿਸ਼ੁ-ਅੰਤਿ ਵਕ੍ਰਾਣਿ ਅਭਿਵਿ ਜ੍ਵਲੰਤਿ - ਨਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜੀਵ ਨਿਤੁ ਸੁੱਖ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਦੌੜਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਭੁੱਲ ਕਰਕੇ ਅਸਤੁ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮੰਨ ਲੈਣ 'ਤੇ ਉਹ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਵਿੱਚ ਨਾ ਲੱਗਕੇ, ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮੰਨ ਲੈਣ 'ਤੇ ਉਹ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਵਿੱਚ ਨਾ ਲੱਗ ਕੇ, ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਸਰੀਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਆਏ ਭੀਸ਼ਮ ਦ੍ਰੋਣ ਆਦਿ ਨਰ ਲੋਕ ਵੀਰ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੋ ਦਰਿਆ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ

ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ। ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਸਥਾਈ ਹਕੂਮਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਵੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦੇ ਸ਼ਕੰਜੇ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

11.29 ਸ਼ਲੋਕ :

यथा प्र-दीप्-तम् ज्वलनम् परङ्गाः, विश्-अ-अन्ति नाशाय सम्-ऋद्ध-वेगाः।

तथा एक नाशाय विश्-अ-अन्ति लोकाः, तव अपि वक्राणि सम्-ऋद्ध-वेगाः ॥

ਯਥਾ ਪ੍ਰਦੀਪ੍ਤਮ੍ ਜਵਲਨਮ੍ ਪਤੰਗਾਹ, ਵਿਸ਼ਅ ਅੰਤਿ ਨਾਸ਼ਾਯ ਸਮ੍ਰੁਧਵੇਗਾਹ।

ਤਥਾ ਏਵ ਨਾਸ਼ਾਯ ਵਿਸ਼ਅ ਅੰਤਿ ਲੋਕਾਹ, ਤਵ ਅਪਿ ਵਕ੍ਰਾਣਿ ਸਮ੍ਰੁਧ ਵੇਗਾਹ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ। ਪ੍ਰਦੀਪ੍ਤਮ੍ : ਜਲਦੇ ਹੋਏ। ਜਵਲਨਮ੍ : ਅੰਗ। ਪਤੰਗਾਹ : ਪਤੰਗਾ ਪਰਵਾਨਾ। ਵਿਸ਼ਅ ਅੰਤਿ : ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ। ਨਾਸ਼ਾਯ : ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਲਈ। ਸਮ੍ਰੁਧਵੇਗਾਹ : ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ। ਤਥਾ : ਜਿਵੇਂ। ਏਵ : ਸਿਰਫ਼। ਨਾਸ਼ਾਯ : ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਲਈ। ਵਿਸ਼ਅ ਅੰਤਿ : ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ। ਲੋਕਾਹ : ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਲੋਕ। ਤਵ : ਉਹ। ਵਕ੍ਰਾਣਿ : ਮੂੰਹ। ਸਮ੍ਰੁਧ ਵੇਗਾਹ : ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਜਿਵੇਂ ਪਤੰਗੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਅੰਗ ਵਿੱਚ ਅਤਿਵੇਗਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਯਥਾ ਪ੍ਰਦੀਪ੍ਤਮ੍ ਜਵਲਨਮ੍ ਪਤੰਗਾਹ, ਵਿਸ਼ਅ ਅੰਤਿ ਨਾਸ਼ਾਯ ਸਮ੍ਰੁਧ ਵੇਗਾਹ - ਜਿਵੇਂ ਹਰੀ ਹਰੀ ਘਾਹ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਤੰਗੇ ਚਾਤ੍ਰਮਾਸ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਅੰਗ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਉਸ 'ਤੇ ਮੁਗਧ ਹੋ ਕੇ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਲੈ ਲਵਾਂਗੇ, ਅਸਾਡਾ ਹਨੇਰਾ ਮਿਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੌੜਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਅੰਗ ਦੀ ਟਿਮਟਿਮ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਉੱਡਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਤੜਪਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਅਗਨੀ ਵੱਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਪੁਰਸ਼ ਦੀਵਾ ਕਰਕੇ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਬੁਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਪਤੰਗੇ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਵੱਡੇ ਲਾਭ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ○ ਤਥਾ ਏਵ ਨਾਸ਼ਾਯ ਵਿਸ਼-ਅਅੰਤਿ ਲੋਕਾਹ, ਤਵ ਅਪਿ ਵਕ੍ਰਾਣਿ ਸਮ੍ਰੁਧ ਵੇਗਾਹ - ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤਤਪੂਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਭੋਗਾਂ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਇਹ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਸਾਰਕ ਵੇਗ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਵਰਗੇ ਰਾਜਾ ਲੋਕ ਪਤੰਗੇ ਵਾਂਗ ਵੱਡੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਾਲ ਚੱਕਰ ਰੂਪ ਆਪ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਪਤਨ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਯੋਨੀਆਂ ਤੇ ਨਰਕ ਦੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਭੋਗ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਮਾਨ ਆਦਰ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਰਾਤ ਦਿਨ ਦੌੜਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿੰਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਘਾਟਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਜਲਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਉਮਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਹ ਜੀ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਮਰ ਵੀ ਘਟਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਭੀਤਰ ਤੋਂ ਲਾਲਚੀ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭਾਵੇਂ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਤੰਗੇ ਕੇਵਲ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲਾਟ ਵੱਲ ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਆਪ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੌੜਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਵਿਵਹਾਰ ਬਦਲ ਲੈਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਦੁਵਾਰਾ ਜਨਮ ਲੈਣ।

11.30 ਸ਼ਲੋਕ :

लेलिह्यसे ग्रस-मानः समन्तात्, लोकान् समग्रान् वदनैः ज्वलद्भिः।

तेजः-भिः आ-पूर्य जगत् समग्रम्, भासः तव उग्राः प्र-तप-अन्ति विष्णो ॥

ਲੇਲਿਹ ਯਸੇ ਗ੍ਰਸਮਾਨਹ ਸਮੰਤਾਤ੍, ਲੋਕਾਨ੍ ਸਮਗ੍ਰਾਨ ਵਦਨੈਹ ਜਵਲਦਭਿਹ।

ਤੇਜਹ ਭਿਹ ਆਪੂਰ੍ਯਾ ਜਗਤ੍ ਸਮਗ੍ਰਮ੍, ਭਾਸਹ ਤਵ ਉਗ੍ਰਾਹ ਪ੍ਰਤਪ ਅੰਤਿ ਵਿਸ਼ਣੋ ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਲੇਲਿਹਯਸੇ : ਚੱਟਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ। ਗ੍ਰਸਮਾਨਹ : ਖਾ ਜਾਣਾ, ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ। ਸਮੰਤਾਤ੍ : ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲੋਂ। ਲੋਕਾਨ੍ : ਸੰਸਾਰ ਜਗਤ। ਸਮਗ੍ਰਾਨ੍ : ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ। ਵਦਨੈਹ : ਮੂੰਹਾਂ ਸਮੇਤ। ਜਵਲਦਭਿਹ : ਚੰਗਿਆੜੇ ਛੱਡਦੇ ਹੋਏ। ਤੇਜਹਭਿਹ : ਚਮਕੀਲੀ ਆਭਾ ਵਾਲਾ। ਅਪੂਰ੍ਯਾ : ਭਰ ਰਹੇ। ਜਗਤ : ਜਗਤ। ਸਮਗ੍ਰਮ੍ : ਸਮੁੱਚਾ। ਭਾਸਹ : ਕਿਰਨਾਂ। ਤਵ : ਉਸਦਾ। ਉਗ੍ਰਾਹ : ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ। ਪ੍ਰਤਪ ਅੰਤਿ : ਬਲ ਰਹੇ। ਵਿਸ਼ਣੋ : ਵਿਸ਼ਨੂੰ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਆਪ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੜਪਦੇ ਹੋਏ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਚੱਟ ਰਹੇ ਹੋ। ਹੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ! ਆਪ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਭਰਦੀਆਂ ਹੋਈ ਗਰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਲੇਲਿਹਯਸੇ ਗ੍ਰਸਮਾਨਹ ਸਮੰਤਾਨ੍, ਲੋਕਾਨ੍ ਸਮਗ੍ਰਾਨ੍ ਵਦਨੈਹ ਜਵਲਦਭਿਹ - ਆਪ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹੋ, ਕੋਈ ਇਧਰ ਇਧਰ ਨਾ ਚਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜੀਭ ਦੇ ਲਪੇਟੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਰਜਵਲਿਤ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਜੀਭ ਦੇ ਲਪੇਟੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਚ ਲਗੀਂ ਸਕਦਾ। ਤੇਜਹ ਮਿਹ ਆਪੂਰ੍ਯਾ ਜਗਤ੍ ਸਮਗ੍ਰਮ੍ - ਭਾਸਹ ਤਵ ਉਗ੍ਰਾਹ ਪ੍ਰਤਪ ਅੰਤਿ ਵਿਸ਼ਣੋ - ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਤੇਜ ਉਹ ਉਗ੍ਰ ਹੈ। ਉਹ

ਉਗ੍ਰ ਤੇਜ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਵ੍ਯਥਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਦੇਵਤਾ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਆਪਕ ਹਨ। ਆਪ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਸੰਸਾਰ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਜ਼ਕ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖੜੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਸੁੰਢੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਇਕੱਲਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਸੁੰਢੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

11.31 ਸ਼ਲੋਕ :

ਆ-ਲ੍ਯਾ-ਹਿ ਸੇ ਕ: ਖਯਾਨ੍ ਤਗ੍ਰ-ਰੂਪ:, ਨਮ: ਅਸ੍-ਰੁ ਤੇ ਦੇਵ-ਕਰ ਪ੍ਰ-ਸੀਦ।

ਕਿ-ਜ਼ਾ-ਰੁਸ੍ ਙ੍ਛ-ਆਸਿ ਖਕ੍ਯੰਤਸ੍ ਆਘ੍ਯਸ੍, ਨ ਹਿ ਪ੍ਰ-ਜਾ-ਨਾ-ਸਿ ਤਕ ਪ੍ਰ-ਵ੍ਰ੍-ਤਿਸ੍॥

ਆਖ੍ਯਾਹਿ ਮੇ ਕਹ ਭਵਾਨ੍ ਉਗ੍ਰ ਰੂਪਾਹ, ਨਮਹ ਅਸ੍ਤੁ ਤੇ ਦੇਵ ਵਰ ਪ੍ਰਸੀਦ।

ਵਿਗਿਯਾਤੁਮ੍ ਇੱਛਾਮਿ ਭਵੰਤਮ੍ ਆਘ੍ਯਮ੍, ਨ ਹਿ ਪ੍ਰਜਾ ਨਾਮਿ ਤਵ ਪ੍ਰਵ੍ਰ੍ਤਿਮ੍॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਆਖ੍ਯਾਹਿ : ਦੱਸਣਾ, ਆਖਣਾ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਕਹ : ਕੌਣ। ਭਵਾਨ੍ : ਆਪ। ਉਗ੍ਰ ਰੂਪਾਹ : ਉਤੇਜਿਤ ਡਰਾਵਨਾ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ। ਨਮਹ : ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨਾ। ਅਸ੍ਤੁ : ਹੋਣਾ। ਤੇ : ਉਸ ਨੂੰ। ਦੇਵਵਰ : ਹੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਭੂ। ਪ੍ਰਸੀਦ : ਰਹਿਮ ਕਰੋ। ਵਿਗਿਯਾਤੁਮ੍ : ਜਾਣਨਾ। ਇੱਛਾ ਅਮਿ : ਮੈਂ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਭਗਵੰਤਮ੍ : ਉਸ ਨੂੰ। ਆਘ੍ਯਮ੍ : ਜੀਵ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਪ੍ਰਜਾਨਾਮਿ : ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਵ੍ਰ੍ਤਿਮ੍ : ਕਰ ਰਿਹਾ। ਤਵ : ਆਪਣਾ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ, ਕਿ ਉਗ੍ਰ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਆਪ ਕੌਣ ਹੋ ? ਹੇ ਦੇਵ ਸ਼ੇਸ਼ਨ! ਆਪ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ। ਆਪ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵੋ। ਆਦਿ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਆ ਖ੍ਯਾਹਿ ਮੇ ਕਹ ਭਵਾਨ੍ ਉਗ੍ਰ ਰੂਪਾਹ ਨਮਹ ਅਸ੍ਤੁ ਤੇ ਦੇਵਵਰ ਪ੍ਰ-ਸੀਦ - ਆਪ ਦੇਵ ਰੂਪ ਤੇ ਉਗ੍ਰ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੌਣ ਹੋ ? ○ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਉਗ੍ਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਹੋਰ ਕਰਦੇ ਵੀ ਕੀ ? ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਜੀਭ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਚੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਰਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ○ ਵਿਗਿਯਾਤੁਮਿ ਇੱਛਾਮਿ ਭਵੰਤਮ੍ ਆਘ੍ਯਮ੍ ਨ ਹਿ ਪ੍ਰਜਾ ਨਾਮਿ ਤਵ ਪ੍ਰਵ੍ਰ੍ਤਿਮ੍ - ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਵਤਾਰ ਵਿਰਾਟ (ਸੰਸਾਰ) ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਏਸੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਦਿ ਨਾਰਾਇਣ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਨਾ ਆਪ ਦੇ ਏਥੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਆਪ ਕੌਣ ਹੋ, ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੱਸ ਦੇਵੋ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦੋਵੇਂ (ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਇਹ) ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਇੱਕ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਹਨ ਜਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਨੇ ਜੋ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਭੀ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਵਿਆਪੀ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਜੋ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਭੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਸ਼ਾਂਤ ਸ਼ੋਭਾਮਈ ਆਕਰਸ਼ਕ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਪੂਜਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਜੋ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਤਾਂ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਖਿੱਚ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸ਼ੋਭਾਮਈ ਸੁੰਦਰ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਡਰਾਵਨੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਡਰ ਕੇ ਸਹਿ ਕੇ ਪੂਜਾ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਡਰ ਤਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਰਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਭਗਤਾਂ ਵਾਂਗ ਇੰਜ ਕਰਨ ਨੂੰ ਭੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰੇ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਹ ਤਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਹਰ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ? ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਜਾਣਨਾ ਸਮਝਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਤੇ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ (ਪ੍ਰਭੂ) ਕਰ ਕੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਅਰਜਨ ਵੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਹੋ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਤਾਂ ਦੱਸ ਦੇਣ ਕਿ ਉਹ ਕਰ ਕੀ ਰਹੇ ਹਨ ? ਸ਼੍ਰੀ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਇੰਜ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

11.32 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ-ਓਵਾਚ ਸ਼੍ਰੀ ਖਗਯਾਨੁਗਾਚ

ਕਾਲ: ਅਸ੍-ਸਿ ਲੋਕ-ਖਯ-ਕ੍ਰ੍ ਪ੍ਰ-ਵ੍ਰ੍ਫ਼:, ਲੋਕਾਨ੍ ਸਮ੍-ਆ-ਹਰੁੰਸ੍ ਙ੍ਹ ਪ੍ਰ-ਵ੍ਰ੍-ਰ:।

ਠ੍ਰ੍ਰੇ ਅਧਿ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਨ ਖਕਿ-ਸਯੰਤਿ ਸਕ੍ਰੇ, ਯੇ ਅਵ-ਸ੍ਥਿਗਾ: ਪ੍ਰਤ੍ਯਨੀਕੇਬੁ ਯੋਥਾ:॥

ਕਾਲਹ ਅਸ੍ਮਿ ਲੋਕ ਅਕ੍ਸ਼ਯ ਕ੍ਰ੍ਤ੍ ਪ੍ਰਵ੍ਰ੍ਦ੍ਯਹ, ਲੋਕਾਨ੍ ਸਮ੍ ਆ ਹਤੁਰ੍ਮ ਇਹ ਪ੍ਰਵ੍ਰ੍ ਤਹ।

ਤਰ੍ਤਿਤ ਅਧਿ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਨ ਭਵਿ ਸ੍ਯੰਨਿਤ ਸਰ੍ਵੇ, ਯੇ ਅਵਸ੍ਥਿਤਾਹ ਪ੍ਰਤ੍ਯਨੀਕੇਬੁ ਯੋਥਾਹ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਓਵਾਚ : ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ। ਕਾਲਹ : ਸਮਾਂ, ਕਾਲ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਲੋਕ ਅਕ੍ਸ਼ਯਕ੍ਰ੍ਤ੍ : ਸੰਸਾਰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵ੍ਰ੍ਦ੍ਯਹ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ। ਲੋਕਾਨ੍ : ਲੋਕ। ਸਮ੍ਆਹਤੁਰ੍ਮ : ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ। ਇਹ : ਏਥੇ। ਪ੍ਰਵ੍ਰ੍ ਤਹ :

ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ। ਤਰਿਤੀ : ਬਿਨਾਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਤਵਾਮ੍ : ਓਸ ਨੂੰ। ਭਵਿ ਸ੍ਯੰਨਿਤ : ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ। ਯੇ : ਇਹ। ਅਵਸਿਥਤਾਹ : ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤਯਨੀਕੇਸ਼ੁ : ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ। ਯੋਧਾਹ : ਯੋਧੇ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ, 'ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ (ਸੰਸਾਰ) ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤਿ ਅਧਿਕ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਲ ਹਾਂ। ਏਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਜੋ ਯੋਧਾ ਗਣ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਭੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ (ਭਾਵ ਜੇ ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਨਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਗੇ)।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਕਾਲਹ ਅਸ੍ਮਿ ਲੋਕ ਅਕ੍ਸ਼ਯ ਕ੍ਰਤਮ ਪ੍ਰਵ੍ਰਦ੍ਯਹ - ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਉਗ੍ਰ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਕੌਣ ਹੋ ? ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 'ਮੈਂ ਸੰਪੂਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਿਆਂਕਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਲ ਹਾਂ। ○ ਲੋਕਾਨ੍ ਸਮ੍ ਹਰ੍ਤੁਮ੍ ਇਹ ਪ੍ਰਵ੍ਰ ਤਹ - ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਕੀ ਕਰਨ ਆਏ ਹੋ ? ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - 'ਮੈਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਆਇਆ ਹਾਂ। ○ ਤਰੀਤੇ ਅਪਿ ਤਵਾਮ੍ਨ ਭਵਿ ਸ੍ਯੰਨਿਤ ਸਰ੍ਵੇ, ਯੇ ਅਵ ਸ੍ਥਿਤਾਹ ਪ੍ਰਤਯਨੀਕੇਸ਼ੁ ਯੋਧਾਹ - 'ਤੂੰ ਪਹਿਲਾ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ (2.09) ਫਿਰ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਪੱਖ ਕੀ ਤੇਰੇ ਯੁੱਧ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਮਰਨਗੇ ? ਤੇਰੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ 'ਚੋਂ ਦੇਖ ਲਈ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਪੱਖ ਤੇ ਵਿਪੱਖ ਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਮੇਰੇ ਭਿਆਂਕਰ ਮੁੱਖ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਪੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਜੇ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿਪੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੇ ਮਾਰੇ ਬਿਨਾਂ ਭੀ ਇਸ ਯੁੱਧ ਦੇ, ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਪੱਖੀ ਨਹੀਂ ਬਚਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਕਾਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਭ ਨੂੰ ਹੀ ਖਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਤਾਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ, ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਯੁੱਧ ਰੂਪ ਕਰਤਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯੋਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਏਂ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੇਰੇ ਮਾਰੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਮਰ ਜਾਣਗੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਅੱਗੇ ਮਾਰੋਗਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਰੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭਾਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੀਵਨ ਭਰ ਦਾ ਸਾਥ ਸੀ। ਪਰ ਅਰਜਨ ਅਜੇ ਤੱਕ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸੀ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਉਹ ਪੜ੍ਹ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਬਾਕੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਸਵਾਲ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, 'ਮੈਨੂੰ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਦੱਸੋ ਕਿ ਆਪ ਕੌਣ ਹੋ ?' ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ, 'ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਲ ਹਾਂ।' ਇਹ ਇੱਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਾਂਕਾਲ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਸਮਾਂ ਹਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮਿਣਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਦਭੁੱਤ ਵਸਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯਾਤਰੀ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਨੀਵੇਂ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਮ ਬੇਅੰਤ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਅੰਦਰ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਸਮਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ, ਅਰਜਨ ਡਰਿਆ ਡਰਿਆ ਜਗਿਆਸਾ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ?' ਪ੍ਰਭੂ ਏਸ ਭੇਦ ਨਾਲ ਤਾਂ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਫਰਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਫੇਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਰ ਇੱਕ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮੌਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਪਤਾ ਅਨੰਰਥ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੋਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਏਸ ਸਤਿਆਨਾਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਅੰਤ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਤੇਜਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਯੁੱਧ, ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਕਰਾਲ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ (ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਛੋਟੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਹੋਣ) ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਕਰਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਰਜਨ ਹੁਣ ਸਮਝਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਭੀਸ਼ਮ, ਦਰੋਣਾ ਅਤੇ ਕਰਣ ਦੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਅਟੱਲ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਹੁਣ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਰਣ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਚੋਭ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਯੋਧੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਆਪ ਇਸ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਵੇ ?

11.33 ਸ਼ਲੋਕ :

तस्मात् त्वम् उद्-तिष्ठ यशः लभ-स्व, जि-त्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यम् सम्-ऋद्धम् ।
 मया एव एते नि-हन्-ताः पूर्वम् एव, निमित्त-मात्रम् भव सव्य-साचिन् ॥

ਤਸਮਾਤ੍ ਤਵਮ੍ ਉਦ੍ਤਿਸ਼ਟ ਯਸ਼ਹ ਲਭਸ੍ਵ, ਜਿਤ੍ਵਾ ਸ਼ਤ੍ਰੂਨ੍ ਭੁੰਕ੍ਸ਼੍ਵ ਰਾਜਯਮ੍ ਸਮ੍ਰਦ੍ਯਮ੍ ।
ਮਯਾ ਏਵ ਇਤੇ ਨਿਹਨ੍ਤਾਹ ਪੂਰ੍ਵਮ੍ ਏਵ, ਨਿਮਿੱਤ ਮਾਤ੍ਰਮ ਭਵ ਸਵਯਸਾ ਚਿਨ੍ ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਸਮਾਤ੍ : ਇਸ ਲਈ। ਤਵਮ੍ : ਆਪਦਾ। ਉਦ੍ਤਿਸ਼ਠ : ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣਾ। ਯਸ਼ਹ : ਵਡਿਆਈ। ਲਭਸ੍ਵ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਜਿਤ੍ਵਾ : ਜਿੱਤ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸ਼ਤ੍ਰੂਨ੍ : ਦੁਸ਼ਮਨ। ਭੁੰਕ੍ਸ਼੍ਵ : ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ। ਰਾਜਯਮ੍ : ਰਾਜ। ਸਮ੍ਰਦ੍ਯਮ੍ : ਲਾਸਾਨੀ, ਅਨੂਠਾ, ਅਦੁੱਤੀ। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ। ਏਵ : ਭੀ। ਇਤੇ : ਵੀ। ਨਿਹਨ੍ਤਾਹ : ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੂਰ੍ਵਮ੍ : ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ। ਏਵ : ਭੀ। ਨਿਮਿੱਤ ਮਾਤ੍ਰਮ : ਕੇਵਲ ਹੱਥ ਠੋਕਾ, ਕੱਠਪੁਤਲੀ। ਭਵ : ਹੋਣਾ। ਸਵਯਸਾਚਿਨ੍ : ਖਬਰ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਲਈ ਤੂੰ ਉੱਠ। ਯਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ, ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਸਮਰਿੱਧੀ ਸੰਪੰਨ ਰਾਜ ਨੂੰ ਭੋਗ। ਇਹ

(ਸਾਰੇ ਬੀਰ) ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹੇ ਸਵਯਾਸਾਚਿਨ! ਤੂੰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕਾਰਨ ਏਂ (ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਠਪੁਤਲਾ ਹੋਵੇ)

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਠਸਮਾਤ੍ ਤਵਮ੍ ਉਦ੍ ਤਿਸ਼ਟ ਯਸ਼ ਲਭਸ੍ਵ - 'ਹੇ ਅਰਜਨ! ਜਦ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੀਤ ਪੱਖੀ ਤੇਰੇ ਮਾਰੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਮਰ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ। ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਮੁਫਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਯਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈ। ਹੋਣਹਾਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਠ ਯਸ਼ ਲਭਸ੍ਵ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਯਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੂੰ ਫੁੱਲ ਜਾਵੇਂ ? ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਯਸ਼ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਪੁਰਸਾਰਥ ਮੰਨਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਵੇਂਗਾ ਤਾਂ ਤੂੰ ਫਲ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇਂਗਾ। (5.12) ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਲਾਭ ਹਾਨੀ ਯਸ਼ - ਅਪਯਸ਼ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਜੋੜੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਣਹਾਰ ਹਨ। ਠ ਜਿਤ੍ਵਾ ਸ਼ਤ੍ਰੁਨ੍ ਭੁੰਕ੍ਸ੍ਵ ਰਾਜ੍ਯਮ੍ ਸਮ੍ਰਥਮ੍ - ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। 1. ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਤ੍ਰੁ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ 2. ਪਰਜਾ ਕੋਲ ਖੂਬ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਹੋਵੇ, ਹਾਥੀ ਘੋੜੇ ਗਊਆਂ ਖੇਤ, ਜਲ ਭੰਡਾਰ, ਭਰਪੂਰ ਅੰਨ ਭੰਡਾਰ। ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜੋ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਵੇ - ਤੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਂ। ਠ ਮਯਾ ਏਵ ਏਤੇ ਨ ਹਿਨ੍ਤਾਰ ਪੂਰਵਮ੍ ਏਵ - ਯਸ਼ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇਰੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਏਥੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਯੋਧੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰੀਤਪੱਖੀਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਕਾਲ ਰੂਪ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਰੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਠ ਨਿਮਿਤ ਮਾਤ੍ਰਮ੍ ਭਵ ਸਵ੍ਯ ਸਾਚਿਨ੍ - ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਬਾਣ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਅਰਥਾਤ ਖੱਬੇ ਸੱਜੇ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਰਜਨ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸਵ੍ਯ ਸਾਚਿਨ੍' ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਏਸੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੂੰ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਬਾਣ ਚਲਾ, ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਾ ਦੇ। ਵਿਜੇ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਮਾਰੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਏ ਹਨ। ਤੈਨੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਠ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਨਿਤਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਪੁਰਸਾਰਥ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਹੀ 'ਨਿਮਿਤ ਮਾਤ੍ਰਮ੍ ਭਵ' ਹੋਵੇਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਕਾਰਜ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਸੀਲੇ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਪੂਰਣ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਜੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇ, ਮਾਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੌਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ਰਾ ਉਤਰਣ 'ਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਿਆਂ, ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਨਾਲ ਚੰਗੇਰਾ ਮਾਨ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਿਆਂ ਅਤੇ ਬਦਲ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਕਿੱਤਵ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥ ਦੀ ਪੁਤਲੀ ਬਣਨ ਦਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਮ ਉੱਤਮ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਸੁੰਦਰ ਮਹਿਕਦੇ ਫੁੱਲ ਦੀ ਹਰ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਉਸਤਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਚੀ ਪਾਪ ਤੇ ਜੁਲਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨਾ ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਨੇਕ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਯੋਧੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੂਰਮਤਾਈ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਧਿਆਤਮ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਰ/ਯਸ਼ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਗਲਾ ਕਦਮ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਧਰਾਤਲ ਰਾਜ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਅਨੋਖੀ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਵਧੀਆ ਰਖਵਾਲੀ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਆਦਮੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਬੁਰਿਆਈ ਅਤੇ ਮੱਕਾਰੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਹੁਣ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਬੱਸ ਐਨਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਕਰੇ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਤਬਾਹੀ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ ਹਾਰ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਰਜਨ ਅਜਿਹੀ ਸਾਧਾਰਣ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਵ੍ਯਾ ਸਾਚਿਨ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਮਾਰੂ ਤੀਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਰਲੋ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਅਜਿਹਾ ਯੋਧਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਹਰਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਖਿੱਡੋਣਾ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦਰੋਣ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਠੀਕ ਸਹੀ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੀ ਜਿੱਤ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਦਿੱਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ ਹੈ ਕੀ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜੀ ਮਾਇਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ? ਇਸ ਸ਼ੰਕੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ।

11.34 ਸ਼ਲੋਕ :

द्रोणम् च भीष्मम् च जयद्-रथम् च, कर्ण तथा अन्यान् अपि योध-वीरान् ।
 मया हन्-तान् त्वम् जहि मा व्यथिष्ठाः, युध्-य-स्व जे-तासि रणे सपत्नान् ॥

**ਦ੍ਰੋਣਮ੍ ਚ ਭੀਸ਼ਮਮ੍ ਚ ਜਯਦ੍ ਰਥਮ੍ ਚ, ਕਰ੍ਣ ਤਥਾ ਅਨ੍ਯਾਨ੍ ਅਪਿ ਯੋਧ ਵੀਰਾਨ੍ ।
 ਮਯਾ ਹਨ੍ਤਾਨ੍ ਤਵਮ੍ ਜਹਿ ਮਾ ਵ੍ਯਥਿਸ਼ਟਾਹ, ਯੁਧ੍ ਯਸ੍ਵ ਜੇਤਾਸਿ ਰੇਣ ਸਪਤ੍ਨਾਨ੍ ॥**

◊ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਦ੍ਰੋਣਮ੍ : ਦਰੋਣਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਭੀਸ਼ਮਮ੍ : ਭੀਸ਼ਮ। ਚ : ਅਤੇ। ਜਯਦ੍ਰਥਮ੍ : ਜੈਯਦਰਥ। ਕਰ੍ਣ : ਕਰਣ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਅਨ੍ਯਾਨ੍ : ਹੋਰ ਦੂਜੇ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਯੋਧ ਵੀਰਾਨ੍ : ਬਹਾਦਰ ਯੋਧੇ। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ। ਹਨ੍ਤਾਨ੍ : ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਤਵਮ੍ : ਆਪਣੇ। ਜਹਿ : ਕਤਲ ਕਰਨਾ। ਮਾ : ਨਹੀਂ। ਵ੍ਯਥਿਸ਼ਟਾਹ : ਡਰ ਕਰਕੇ ਮਾਯੂਸ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਯੁਧ੍ ਯਸ੍ਵ : ਯੁੱਧ ਲੜਨਾ। ਜੇਤਾਸਿ : ਜਿੱਤ ਲਏਗਾ। ਰੇਣ : ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ। ਸਪਤ੍ਨਾਨ੍ : ਦੁਸ਼ਮਣ।

◊ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਗਏ ਦਰੋਣ ਭੀਸ਼ਮ ਜੈਯਦਰਥ ਅਤੇ ਕਰਣ ਨੂੰ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਤੂੰ ਮਾਰ ਲੈ। ਡਰ ਨਾ, ਤੂੰ ਰਣ ਵਿੱਚ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਠੋਠਮ ਚ ਭੀਸ਼ਮ ਚ ਜਯਦ੍ ਰਥਮ ਚ - ਕਰਣ ਤਥਾ ਅਨੁਯਾਨ੍ ਅਪਿ ਯੋਧ ਵੀਰਾਨ੍ 'ਤੇਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਚਰੋਣਾਚਾਰੀਆ, ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸ਼ਮ, ਜਯਦ੍ਥ ਤੇ ਕਰਣ ਤੇ ਹੋਰ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਨਾਮੀ ਸੂਰਬੀਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਹੇ ਅਰਜਨ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰ ਗਏ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮਾਰ ਦੇ। ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਜੇ ਕਰ। ਵਿਜੇ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਮੱਤ ਕਰ। ਠ ਅਰਜਨ - ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਚੋਣਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਪਾਪ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਹਿਮ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਵਹਿਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੂੰ ਜਦ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੇਗਾ, ਯੁੱਧ ਕਰੇਗਾ ਤੈਨੂੰ ਨਾ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਕੋਈ ਪਾਪ ਲੱਗੇਗਾ ਨਾ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਤਾਪ ਲੱਗੇਗਾ। ਠ ਜੋਤਾਸਿ ਰਣੇ ਸਪਤਨਾਨ੍ - ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤੋਗਾ, ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਾਂਗੇ ਜਾਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਜਿੱਤਣਗੇ, ਇਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ (2.06) ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਹੋਰ ਭੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏਂ, ਉਹ ਵੀ ਦੇਖ ਲੈ। ਫਿਰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਜਿੱਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਠ ਮਯਾ ਹਨ੍ਤਾਨ੍ ਤ੍ਵਮ੍ ਜਹਿ ਮਾ ਵ੍ਯਥਿਸ਼੍ਟਾਹ - ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ, ਜੋ ਖਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਹ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਉਦਵੇਗ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਆਕਰਸ਼ਨ ਕਿਵੇਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਭਗਵਾਨ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਜੋ ਆਕਰਸ਼ਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਰਤੀਆਂ ਖ਼ਰਾਬ ਹੁੰਦੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਠ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਦੁੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਲੱਗੇਗਾ ਹੀ। ਪਰ ਕਸ਼ਤਰੀ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦਾ ਵਧੀਆ ਅਵਸਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਇਹ ਕਸ਼ਤਰੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧਰਮ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਚਰੋਣ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਗਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮਾਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਣ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਹਥਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਵਰਦਾਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੌਤ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਢੁਕ ਸਕਦੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਅਗਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਜੈਯਦਰਥ ਦੀ ਸੀ। ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਫਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ "ਸ਼ਕਤੀ" ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਤ੍ਰ ਹਥਿਆਰ ਇੰਦਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ, ਕਰਣ ਉੱਪਰ ਵਾਰ ਕਰੇਗਾ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਬਚਾਓ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਰਣ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਇਸ ਹਥਿਆਰ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ, ਡਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। 'ਪਰ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?' ਇਹ ਨੀਤੀ ਵਚਨ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤੱਤ ਸੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਨ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੁਸ਼ਮਨ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਟੱਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਯੋਧੇ ਸੂਰਮੇ ਦਲੇਰ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹ ਚਲਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ, ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਤਾਂ ਹੁਣ ਕੇਵਲ, ਕਮਾਨ ਉੱਪਰ ਤੀਰ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਤੇ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਨਾ ਮਾਤਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਕੰਮ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨੇ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੇ ਸਨ। ਜਿੱਤ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੀ ਬੱਝਣਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁਣ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਪਾਰਥਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਤੱਥ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਯਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

11.35 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸੰਜੇ ਉਵਾਚ *ਸਭ੍ਰਯ ਤਗਾਚ*

एतत् श्रु-त्वा वचनम् के-शकस्य, कृत-अञ्जलिः वेप-मानः किरिटी।

नमस्-कृ-त्वा भूयः एव आह कृष्णम्, स-गद्गदम्- भीत-भीतः प्र-नम्-य॥

ਏਤਤ੍ ਸ਼ੁਰੁਤ੍ਵਾ ਵਚਨਮ੍ ਕੇਸ਼ਵਸ੍ਯ, ਕ੍ਰਤ ਅੰਜਲਿਹ ਵੇਪਮਾਨਹ ਕਿਰੀਟੀ।

ਨਮਸ੍ ਕ੍ਰਤ੍ਵਾ ਭੁਯਹ ਏਵਾਹ ਕ੍ਰਸ਼ਣਮ੍, ਸਗਦ੍ਗਦਮ੍ ਭੀਤ ਭੀਤਹ ਪ੍ਰਨਮ੍ਯ॥

ਠ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸੰਜੇ ਉਵਾਚ : ਸੰਜੇ ਬੋਲਿਆ। ਏਤਤ੍ : ਉਹ। ਸ਼ੁਰੁਤ੍ਵਾ : ਸੁਣ ਚੁੱਕਿਆ। ਵਚਨਮ੍ : ਬੋਲ, ਤਕਰੀਰ। ਕੇਸ਼ਵਸ੍ਯ : ਕੇਸ਼ਵ ਦਾ। ਕ੍ਰਤਅੰਜਲਿਹ : ਦੋਵੇਂ ਹਥੇਲੀਆਂ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ। ਵੇਪਮਾਨਹ : ਕੰਬਦੇ ਹੋਏ। ਕਿਰੀਟਾ : ਉਹ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਤਾਜ ਹੈ। ਨਮਸਕ੍ਰਤ੍ਵਾ : ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਖਾ ਕੇ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ। ਭੁਯਹ : ਦੁਵਾਰਾ। ਏਵ : ਭੀ। ਆਹਕ੍ਰਸ਼ਣਮ੍ : ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਸਗਦ੍ਗਦਮ੍ : ਸਤਿਕਾਰ ਭੇਟਦਿਆਂ। ਭੀਤ ਭੀਤਹ : ਡਰ ਨਾਲ ਭੈਭੀਤ। ਪ੍ਰਨਮ੍ਯ : ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਨਾ।

ਠ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸੰਜੇ ਬੋਲਿਆ, "ਕੇਸ਼ਵ ਦੇ ਇਸ ਬਚਨ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਰੀਟੀ ਅਰਥਾਤ ਅਰਜਨ ਕੰਬਦਾ ਹੋਇਆ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ, ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ, ਫਿਰ ਤੋਂ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਗਦ ਗਦ ਹੋ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬੋਲਿਆ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਠ ਏਤਤ੍ ਸ਼ੁਰੁਤ੍ਵਾ ਵਚਨਮ੍ ਕੇਸ਼ਵਸ੍ਯ, ਕ੍ਰਤ ਅੰਜਲਿਹ ਵੇਪਮਾਨਹ ਕਿਰੀਟੀ - ਅਰਜਨ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਭੈਅ ਭੀਤ ਸੀ, ਫਿਰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਜਦ, 'ਮੈਂ ਕਾਲ ਹਾਂ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਵਾਂਗਾ।' ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਡਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਨਾਸ਼ ਹੀ ਨਾਸ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਸੁਣ ਕੇ ਅਰਜਨ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਕੰਬਣ ਲੱਗਾ, ਠ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਦ ਕਾਲ ਖੰਜ ਆਦਿ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇੰਦਰ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਦਿਵ੍ਯ 'ਕਿਰੀਟ' (ਮੁਕਟ) ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਰੀਟੀ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਏਥੇ ਕਿਰੀਟੀ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਇਸਨੇ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਦੈਂਤ ਦਾਨਵ ਮਾਰਕੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਅਰਜਨ ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਠ ਨਮਸ੍

ਕ੍ਰਤਵਾ ਭੂਯਗ ਏਵ ਆਗ ਕ੍ਰਸ਼ਣਾਮ੍ = ਸਗਦ੍ਦਮ੍ ਭੀਤ ਭੀਤਗ ਪ੍ਨਮ੍ਯ - ਕਾਲ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸੰਹਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਹਰਦਮ ਸੰਹਾਰ ਕਰਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਧਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਜਦ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਭਗਵਾਨ, ਕਾਲ ਦੇ ਵੀ ਮਹਾਕਾਲ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ० ਭੂਯਗ - ਪਹਿਲੇ 11.15 ਤੋਂ 11.21 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ, ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹਰਸ ਦੀ ਵਾਦੀ ਗਦ ਗਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਵੀ। ਏਥੇ ਭੈਅ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜੇ ਅਰਜਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲ ਹੀ ਨਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਅਰਜਨ ਤਾਂ ਗਦ ਗਦ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਐਨਾ ਭੈਭੀਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਿਰ ਦਾ ਤਾਜ - ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਜੇ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਤਾਜ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਿੱਡਰ ਹੋ ਕੇ ਨਿਆਇ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ - ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਜਿਸ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਤਾਜ ਹੈ - ਉਹ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਬਚਨਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਹੀ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹਨ। ਪਰ ਜੋ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਨਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਕੰਬਦੇ ਹੋਏ ਡਰੇ ਹੋਏ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਰਜਨ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

11.36 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਰਜਨ ਉਵਾਚ ਅਰਜੁਨ उवाच

स्थाने हृषीक-ईश तव प्र-कीर्त्या, जगत् प्र-हृष्यति अनु-रज्यते च ।

रक्षामसि भीतानि दिशः द्रवन्ति, सर्वे नमस्यन्ति च सिद्ध-संघा ॥

ਸਥਾਨੇ ਹ੍ਰੀਸ਼ਕੇ ਇਸ਼ ਤਵ ਪ੍ਰਕੀਰ੍ਤਯਾ, ਜਗਤ੍ ਪ੍ਰਹ੍ਰਸ੍ਯਯਤਿ ਅਨੁਰ-ਜਯਤੇ ਚ ।

ਰਕ੍ਸ਼ਾ ਮਸਿ ਭੀਤਾਨਿ ਦਿਸ਼ਾਹ ਦ੍ਰਵੰਤਿ, ਸਰ੍ਵੇ ਨਮਸ੍ਯੰਤਿ ਚ ਸਿਦ੍ਧਾ ਸੰਘਾਹ ॥

० **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਅਰਜਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਬੋਲੇ। ਸਥਾਨੇ : ਇਹ ਮਿਲਣ ਹੈ। ਹ੍ਰੀਸ਼ਕੇਇਸ਼ : ਹੇ ਹਰੀਸ਼ ਕੇਸ਼। ਤਵ : ਉਸ ਦਾ। ਪ੍ਰਕੀਰ੍ਤਯਾ : ਵਡਿਆਈ ਵਿੱਚ। ਜਗਤ੍ : ਜਗਤ। ਪ੍ਰਹ੍ਰਸ੍ਯਯਤਿ : ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਨੁਰ ਜਯਤੇ : ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਰਕ੍ਸ਼ਾਮਸਿ : ਰਕਸ਼ਸ਼। ਭੀਤਾਨਿ : ਡਰ ਵਿੱਚ। ਦਿਸ਼ਾਹ : ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ। ਦ੍ਰਵੰਤਿ : ਉੱਡਦੇ ਹਨ। ਸਰ੍ਵੇ : ਸਾਰੇ। ਨਮਸ੍ਯੰਤਿ : ਓਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕਦੇ ਹਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਿਦ੍ਧਾ ਸੰਘਾਹ : ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਮੇਲਬਠ।

० **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਅਰਜਨ ਬੋਲਿਆ, ‘ਹੇ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼! ਇਹ ਉਚਿੱਤ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਨਾਲ (ਆਪ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ) ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਪਾਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਰਾਗ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਕਸ਼ਸ਼ ਲੋਕ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਭੱਜ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਟੋਲੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ० ਅਰਜਨ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਰਸ਼ਿਤ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਅਰਜਨ 11.45 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਅਦਭੁਤ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਚਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ० ਹ੍ਰਸ਼ੀਕੇਸ਼ - ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹ੍ਰਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਅਥਵਾ ਮਾਲਕ ਭਗਵਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧਨ ਦਾ ਏਥੇ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹਿ ਕੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੋ। ० ਤਵ ਪ੍ਰਕੀਰ੍ਤਯਾ ਜਗਤ੍ ਪ੍ਰਹ੍ਰਸ੍ਯਯਤਿ ਅਨੁ ਰਜਯਤੇ ਚ - ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭਗਤ ਲੋਕ ਆਪਦੇ ਨਾਵਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਦੇ ਪਦ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਆਪ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੋਕ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ० ਰਕਸ਼ਾ ਮਸਿ ਭੀਤਾਨਿ ਦਿਸ਼ਾ ਦ੍ਰਵੰਤਿ - ਜਿੰਨੇ ਰਾਖਸ਼ਸ਼ ਹਨ, ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਹਨ - ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸੁਣ ਕੇ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਖਸ਼ਸ਼ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਆਦਿ ਦੇ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਭੱਜ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਗੁਣ ਆਦਿ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਉਹ ਪਵਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਮੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਾਨ ਮੰਗਲ ਸਰੂਪ - ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਜਿੱਥੇ ਗੁਣਗਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਟਿਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਣਗਾਣ ਸੁਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ० ਸ੍ਰਵੇ ਨਮਸ੍ਯੰਤਿ ਚ ਸਿਧ ਸੰਘਾਹ - ਸਿੱਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਸਮੁਦਾਇ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਪ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ० ਸਥਾਨੇ :- ਇਹ ਸਾਰਾ ਯਥੋਚਿੱਤ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਵੱਲ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਤੋਂ ਵਿਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਦੁੱਖ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੇਕਰ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਅਸਭਿਅ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਉੱਜੜ ਅਨਪੜ੍ਹ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਖੁਦ ਬਖੁਦ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਚੱਲਦੀ ਵੇਖੇ ਉਹ ਡਰ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਭੱਜ ਪਵੇਗਾ। ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਸਮਝ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਕੀ ਹੈ ? ਜਦੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਚੱਲਦਾ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤਾਂ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਸਰੂਪ ਦੀ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਕਸ਼ ਉਸ ਪੇਂਡੂ ਉੱਜੜਾਂ ਵਰਗੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਜਗਤ ਪਸਾਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖੁਦ ਬ ਖੁਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਈਸ਼ਵਰੀ ਜਗਤ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇਸ ਲੀਲਾ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਹਨ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸੰਤੁਲਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੋ

ਲੋਕ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਰਿਸ਼ੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੇੜੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵਿਵੇਕ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਸਾਥੀ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਜਨਤਾ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ।” ਅਰਜਨ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਠੀਕ ਹੈ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰਨਗੇ ਉਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਸਭ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਭਰੋਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਧਿਰ ਵੱਲ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਯਕੀਨੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ, ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸਰੂਪ ਵੇਖਕੇ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਈਸ਼ਵਰੀ-ਪਰਤਾਪ ਹੈ।

11.37 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਸਮਾਤ੍ ਚ ਤੇ ਨ ਨਮੇਰਨ੍ ਸਹਾ-ਆਤਮਨ੍, ਗਰੀਯਸੇ ਭਗਵਾਣ: ਅਪਿ ਆਦਿ-ਕਰ੍ਣੋ।
ਅਨ੍-ਅਨ੍ਰ ਦੇਵ-ਝੰਝਾ ਜਗਦ੍-ਨਿਕਾਸ, ਟ੍ਵਮ੍ ਅ-ਖਰਮ੍ ਸਤ੍ ਅ-ਸਤ੍ ਤ੍ਵ ਪਰਮ੍ ਯਤ੍ ॥

**ਕਸਮਾਤ੍ ਚ ਤੇ ਨ ਨਮੇਰਨ੍ ਮਹਾਆਤਮਨ੍, ਗਰੀਯਸੇ ਬ੍ਰਹਮਣਹ ਅਪਿਆਦਿ ਕਰ੍ਣੇ।
ਅਨ੍ਅੰਤ ਦੇਵਇਸ਼ ਜਗਦ੍ਨਿਵਾਸ, ਤ੍ਵਮ੍ ਅਕ੍ਸ਼ਰਮ੍ ਸਤ੍ ਅਸਤ੍ ਤਤ੍ ਪਰਮ ਯਤ੍ ॥**

◉ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਸਮਾਤ੍ : ਕਿਉਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਤੇ : ਆਪਦਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਨਮੇਰਨ੍ : ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਬੰਦਨਾ ਅਰਚਨਾ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨੀ। ਮਹਾਆਤਮਨ੍ : ਹੇ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ। ਗਰੀਯਸੇ : ਆਪ ਉਸ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਹੋ। ਬ੍ਰਹਮਣਹ : ਬ੍ਰਹਮਾ। ਅਪਿ : ਭਾਵੇਂ ਕਿ। ਆਦਿ ਕਰ੍ਣੇ : ਮਹਾਨ ਸਿਰਜਨਹਾਰ। ਅਨ੍ਅੰਤ : ਅਸੀਮਤ। ਦੇਵਇਸ਼ਾ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ। ਜਗਦ੍ਨਿਵਾਸ : ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ। ਤ੍ਵਮ੍ : ਆਪ ਹੋ। ਅਕ੍ਸ਼ਰਮ੍ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਸਤ੍ : ਸੱਚਾ। ਅਸਤ੍ : ਝੂਠ। ਜਾਂ ਸਤ੍ ਅਸਤ੍ : ਕਾਰਨ ਤੇ ਪਰਭਾਵ। ਪਰਮ ਯਤ੍ : ਉਚੇਰੇ ਮਹਾਨ, ਕਿਹੜੇ।

◉ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਮਹਾਤਮਨੁ! ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਵੀ ਆਪ ਵੱਡੇ ਹੋ। ਆਪ ਆਦਿ ਕਰਤਾ ਹੋ। ਆਪ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਉਂ ਨਾ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ? ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਅਨੰਤ! ਹੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦੇਵ। ਸਤ੍ ਅਸਤ੍ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਜੋ ਅੱਖਰ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਹੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◉ ਕਸਮਾਤ੍ ਚ ਤੇ ਨ ਨਮੇਰਨ੍ ਮਹਾਆਤਮਨ੍ - ਗਰੀਯਸੇ ਬ੍ਰਹਮਣਹ ਅਪਿ ਆਦਿ ਕਰ੍ਣੇ - ਆਦਿ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਸਰੂਪ, ਆਪ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰੀਏ ? ◉ ਨਮਸਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਗੁਰੂ ਆਦਿ, ਜਾਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸਾਡਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ, ਜਾਂ ਉਮਰ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਦਿਆ ਚਰਿੱਤਰ, ਪੱਖੋਂ ਵੱਡੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਵੇਂ ਅਰਜਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਤਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹੋ। ਆਪ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਿਤਾਮਹ ਬ੍ਰਹਮ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਅਸੀਂ ਆਪ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ◉ ਅਨਨ੍ਤ - ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖੀਏ, ਆਪ ਦਾ ਅੰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਪ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਹੈ। ਆਪ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ। ਆਪ ਅਨੰਤ ਹੀ ਅਨੰਤ ਹੋ। ◉ ਦੇਸ਼ਇਸ਼ - ਇੰਦਰ, ਵਰੁਣ, ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਦੇਵਤਾ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਹੈ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ। ਸ਼ਾਸਕ ਹੋ। ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਦਵੇਸ਼ (ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋ। ◉ ਜਗਦ੍ ਨਿਵਾਸ - ਅਨੰਤ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀਆਂ ਆਪ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਸ੍ਰੁਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਉਹ ਅੰਸ਼ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਖਾਲੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਅਸੀਮ ਜਗਦ੍ ਨਿਵਾਸ ਹੋ। ◉ ਤ੍ਵਮ੍ ਅਕ੍ਸ਼ਰਮ੍ ਸਤ੍ ਅਸਤ੍ ਤਤ ਪਰਮ ਯਤ੍ - ਆਪ ਅੱਖਰ (ਜੋ ਨਹੀਂ ਖਰਦਾ) ਹੋ। ਆਪ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਆਪ ਹੀ ਸਤ੍ ਹੋ। ਜਿਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਤ੍ ਦੇ ਆਸ਼ਿਤ ਹੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਤ੍ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਜਿਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ, ਉਹ ਆਪ ਹੋ। ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਰਵਚਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਆਪ ਹੋ। ਆਪ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਚੇਤਨ ਗਿਆਨਵਾਨ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੰਤ ਹੈ, ਉਹ ਅਸੀਮ ਹੈ ਅਕਾਲ ਹੈ। ਥਾਂ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਕਾਰਨ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਘਾੜਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੋ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਅੰਤਰ ਜਾਮੀ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਹਿਰਣੀਯਾ ਗਰਭ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ, ਸਾਗਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਯਥਾਰਥ ਹੈ, ਸਤਿ ਹੈ, ਅਸੀਮ ਹੈ, ਅਨੰਤ ਹੈ।

11.38 ਸ਼ਲੋਕ :

ਟ੍ਵਮ੍ ਆਦਿ-ਦੇਵ: ਪੁਰੂਥ: ਪੁਰਾਣ:, ਟ੍ਵਮ੍ ਅਸ੍ਯ ਵਿਸ਼੍ਵਸ੍ਯ ਪਰਮ੍ ਨਿ-ਧਾਨਮ੍।
ਕੇਦ੍-ਗਾ ਅ (ਸ੍) ਸਿ ਕੇਦ੍-ਯਮ੍ ਚ ਪਰਮ੍ ਚ ਧਾਮ, ਟ੍ਵਯਾ ਤ (ਨ੍) ਤਮ੍ ਕਿਰਕਮ੍ ਅਨ੍-ਅਨ੍ਰ-ਰੂਪ ॥

**ਤ੍ਵਮ੍ ਆਦਿ ਦੇਵਹ ਪੁਰਸ਼ਹ ਪੁਰਾਣਹ, ਤ੍ਵਮ੍ ਅਸ੍ਯ ਵਿਸ਼੍ਵਸ੍ਯ ਪਰਮ੍ ਨਿਧਾਨਮ੍।
ਵੇਦ੍ਤਾ ਅ (ਸ੍) ਸਿਵੇਦ੍ ਯਮ੍ ਚ ਪਰਮ੍ ਚ ਧਾਮ, ਤ੍ਵਯਾ ਤ (ਨ੍) ਤਮ੍ ਵਿਸ਼੍ਵਮ੍ ਅਨ੍ਅੰਤ ਰੂਪ ॥**

◉ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤ੍ਵਮ੍ : ਉਸ ਦਾ, ਤੇਰਾ। ਆਦਿ ਦੇਵਹ : ਆਦਿ ਪ੍ਰਭੂ। ਪੁਰਸ਼ਹ : ਪੁਰਸ਼। ਪੁਰਾਣਹ : ਪੁਰਾਣਾ। ਤ੍ਵਮ੍ : ਉਸ ਦਾ, ਤੇਰਾ। ਅਸ੍ਯ : ਇਹ। ਵਿਸ਼੍ਵਸ੍ਯ : ਕਾਇਨਾਤ, ਦੁਨੀਆਂ। ਪਰਮ੍ : ਮਹਾਨ। ਨਿਧਾਨਮ੍ : ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ। ਵੇਦ੍ਤਾ : ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ, ਗਿਆਤ। ਅ (ਸ੍) : ਤੇਰਾ ਹੈ। ਸਿਵੇਦ੍ਯਮ੍ : ਜਾਣਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਰਮ੍ : ਮਹਾਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਧਾਮ : ਘਰ। ਤ੍ਵਯਾਤ : ਉਸਦਾ। ਤ (ਨ੍) ਤਮ੍ : ਵਿਆਪਤ ਹੋਣਾ। ਵਿਸ਼੍ਵਮ੍ : ਵਿਸ਼ਵ, ਸੰਸਾਰ। ਅਨ੍ਅੰਤ ਰੂਪ : ਅਨੰਤ ਰੂਪ।

◦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਆਪ ਆਦਿਦੇਵ ਹੋ। ਪੁਰਾਣ ਅਰਥਾਤ ਚਿਰੰਤਨ ਪੁਰਸ਼ ਹੋ। ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪਰਮ ਆਧਾਰ ਹੋ। ਆਪ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਜਾਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ, ਅਥਵਾ ਪਰਮ ਧਾਮ ਹੋ। ਹੇ ਅਨੰਤ ਰੂਪ। ਆਪ ਦੁਬਾਰਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪਤ ਹੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◦ ਤ੍ਵਮ੍ ਆਦਿ ਦੇਵਹ ਪੁਰਸ਼ਹ ਪੁਰਾਣਹ - ਆਪ ਸੰਪੂਰਣ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਆਦਿ ਪੁਰਾਣ ਹੋ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸੀ। ਆਪ ਪੁਰਾਣ ਪੁਰਸ਼ ਹੋ। ਆਪ ਸਦਾ ਤੋਂ ਹੋ, ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹੋ। ◦ ਤ੍ਵਮ੍ ਅਸ੍ਯ ਵਿਸ਼ਵਸ੍ਯ ਪਰਮ੍ ਨਿਧਾਨਮ੍ - ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ, ਸਮਝਣ ਤੇ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਦਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਸਭ ਦੇ ਪਰਮ ਆਧਾਰ ਆਪ ਹੋ। ◦ ਵੇਦ੍ਤਾ ਅ (ਸ੍) ਸਿ ਵੇਦ੍ ਯਮ੍ ਚ ਪਰਮ੍ ਚ ਧਾਮ - ਆਪ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਅਰਥਾਤ ਭੂਤ ਭਵਿੱਖ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹੋ। ◦ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਕੇਵਲ ਆਪ ਹੋ। ◦ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪਰਮ ਪਦ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਪਰਮ ਧਾਮ ਆਪ ਹੋ। ◦ ਅਨਨ੍ਤ ਰੂਪ - ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਆਪ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ◦ ਤ੍ਵਯਾ ਤ (ਨ੍) ਤਮ੍ ਵਿਸ਼ਵਮ੍ - ਆਪ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪਤ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿੱਚ ਆਪ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ, ਆਦਿ ਦੇਵਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪੁਰੀ ਓਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਿਵਾਸੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਪੂਰਣ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਪਰਲਯ ਕਾਲ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਨਿਧਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਥਾ ਸਰਬੋਤਮ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ। ਸੂਰਜ ਦਾ ਕੰਮ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ (ਧਰਤੀ) (ਸੂਰਜ) ਉਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਹੈ ਤੇ ਵਸਤੂ ਜਾਣੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਵੀ ਇੱਕ ਘਰ ਹੈ। ਮੂਲ ਕਰਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਇੰਜ ਪਰਮ ਧਾਮ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਅਨੰਤ ਅਸੀਮ ਹੈ।

11.39 ਸ਼ਲੋਕ :

ਗਾਯੁ: ਯਸ: ਅਗ੍ਰਿ: ਕਰੁਣ: ਸ਼ਸ਼-ਅਭ੍ਯੁ: , ਪ੍ਰ-ਯਾ-ਪਤਿ: ਟ੍ਵਮ੍ ਪ੍ਰ-ਪਿਗਮਹ: ਚ।

ਨਮ: ਨਮ: ਤੇ ਅਸ੍-ਰੁ ਸਹਸ੍ਰ-ਕ੍ਰੁਤ੍ਵ: , ਪੁਨ: ਚ ਭ੍ਯੁ: ਅਪਿ ਨਮ: ਨਮ: ਤੇ॥

ਵਾਯੁਹ ਯਮਹ ਅਗਿਨਹ ਵਰੁਣਹ ਸ਼ਾਸ਼ਅੰਕਹ, ਪ੍ਰਜਾ ਪਤਿਹ ਤ੍ਵਮ੍ ਪ੍ਰਪਿਤਾ ਮਹਹ ਚ।

ਨਮਹ ਨਮਹ ਤੇ ਅਸ੍ਤੁ ਸਹਸ੍ਤੁ ਕ੍ਰੁਤ੍ਵਹ, ਪੁਨਹ ਚ ਭ੍ਯੁਹ ਅਪਿ ਨਮਹ ਨਮਹ ਤੇ॥

◦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਵਾਯੁਹ : ਵਾਯੂ। ਯਮਹ : ਯਮਾ। ਅਗਿਨਹ : ਅਗਨੀ। ਵਰੁਣਹ : ਵਰੁਣ। ਸ਼ਾਸ਼ਅੰਕਹ : ਚੰਦ੍ਰਮਾ। ਪ੍ਰਜਾ ਪਤਿਹ : ਪਰਜਾਪਤੀ। ਤ੍ਵਮ੍ : ਆਪਦਾ। ਪ੍ਰਪਿਤਾ ਮਹਹ : ਪਿਤਾਮਾ ਦਾਦਾ ਪੜਦਾਦਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਨਮਹ ਨਮਹ : ਨਮਸਕਾਰ। ਤੇ : ਓਸ ਨੂੰ। ਅਸ੍ਤੁ : ਹੋਣਾ। ਸਹਸ੍ਤੁਕ੍ਰੁਤ੍ਵਹ : ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਰ। ਪੁਨਹ : ਮੁੜ ਮੁੜ। ਚ : ਅਤੇ। ਭ੍ਯੁਹ : ਦੁਵਾਰਾ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਨਮਹ ਨਮਹ : ਨਮਸਕਾਰ। ਤੇ : ਓਸ ਨੂੰ।

◦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਆਪ ਵਾਯੂ ਯਮ (ਗਤੀ) ਅਗਨੀ, ਵਰੁਣ (ਹਵਾ) ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਪਰਜਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾਮਾ (ਬ੍ਰਹਮਾ) ਦੇ ਵੀ ਪਿਤਾ ਹੋ। ਆਪ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਰ ਨਮਸਕਾਰ ਹੋਵੇ। ਨਮਸਕਾਰ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਨਮਸਕਾਰ ਹੋਵੇ। ਨਮਸਕਾਰ ਹੋਵੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◦ ਵਾਯੁਹ - ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ ਮਿਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਭ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਰੱਥਾ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਾਯੂ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ◦ ਯਮਹ - ਸੰਯਮ ਮਨੀਪੁਰੀ ਦੇ ਅਧਿਪਤੀ ਹਨ - ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਚੱਲਦੀ ਹੈ - ਉਹ ਯਮ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ◦ ਅਗਿਨਹ - ਜੋ ਸਭ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਰਹਿ ਕੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਠਰਾਗਿਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਨ ਦੇ ਪਾਚਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਅਗਨੀ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ◦ ਵਰੁਣ = ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਭ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਜਲ ਦੇ ਅਧਿਪਤੀ ਵਰੁਣ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ◦ ਸ਼ਸ਼ਾੰਕ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਅੰਸ਼ੁਪੀਆਂ ਦਾ, ਵਣਸਪਤੀਆਂ ਦਾ ਪੌਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਦਰਮਾ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ◦ ਪ੍ਰਜਾ ਪਤਿਹ - ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਕਸ਼ ਆਦਿ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ◦ ਪ੍ਰਪਿਤਾ ਮਹਹ - ਪਿਤਾਮਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਭੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਪ ਪ੍ਰਪਿਤਾਮਹ ਹੋ। ◦ ਨਮਹ ਨਮਹ ਤੇ ਅਸ੍ਤੁ ਸਹਸ੍ਤੁ ਕ੍ਰੁਤ੍ਵਹ = ਪੁਨਹ ਚ ਭ੍ਯੁਹ ਅਪਿ ਨਮਹ ਨਮਹ ਤੇ = ਇੰਦ੍ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਦੇਵਤੇ ਹਨ - ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਪ ਹੋ। ਆਪ ਅਨੰਤ ਸਰੂਪ ਹੋ। ਆਪ ਦੀ ਮੈਂ ਕੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਾਂ ? ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਵਾਂ ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਰ ਨਮਸਕਾਰ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਹੋਰ ਕਰ ਵੀ ਕੀ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ? ਜਦ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਕੇਵਲ ਨਮਸਕਾਰ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਰਨ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸ਼ਰਣਯ (ਭਗਵਾਨ) ਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਰਣਾਗਤ ਦਾ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪਰਜਾਪਤੀ - ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਪਿਤਾਮਾ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ - ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਹਨ, ਉਹ ਪਿਤਾਮਾ (ਦਾਦਾ) ਹਨ। ਉਹ ਪਰਜਾਪਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਪਿਤਾਮਾ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਦਿ ਮੂਲ ਪਿਤਾਮਾ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵੀ ਓਸ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਰਧਾ ਉਪਾਸਨਾ ਅਰਚਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਅਟਲ ਭਰੋਸਾ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀਣਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਜੀਵ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਮੂਲ ਹੈ। ਹਰ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਗਿਆਨ ਵੇਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਹੈ।

11.40 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨਮ: ਪੁਰਸ੍ਤਾਤ੍ ਅਥ ਪ੍ਰਭੁਤ: ਤੇ, ਨਮ: ਅਸ੍-ਰੁ ਤੇ ਸਰ੍ਵੰ: ਏਕ ਸਰ੍ਵੰ।

ਅਨ੍-ਅਨ੍ਰ-ਕੀਰ੍ਯ ਅ-ਸਿਰ-ਕਿ-ਕ੍ਰਮ: ਟ੍ਵਮ੍, ਸਰ੍ਵੰ ਸਮ੍-ਆਪ੍-ਨੋਥਿ ਤਰ: ਅਸ੍-ਸਿ ਸਰ੍ਵੰ:॥

**ਨਮਹ ਪੁਰਸ੍ਰੁਤਾਤੁ ਅਥ ਪ੍ਰਸ੍ਰੁਤਤਹ ਤੇ, ਨਮਹ ਅਸ੍ਰੁਤੁ ਤੇ ਸਰ੍ਵਤਹ ਏਵ ਸਰ੍ਵ।
ਅਨੁਅੰਤ ਵੀਰ੍ਯ ਅਮਿਤ ਵਿਕ੍ਰਮਹ ਤ੍ਵਮ੍, ਸਰ੍ਵਮ੍ ਸਮ੍ ਆਪ੍ ਨੋਸ੍ਰਿ ਤਤਹ ਅਸ੍ਰਿ ਸਰ੍ਵਹ॥**

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਨਮਹ : ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨਾ। ਪੁਰਸ੍ਰੁਤਾਤੁ : ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ। ਅਥ ਪ੍ਰਸ੍ਰੁਤਤਹ : ਪਿੱਛੋਂ ਤੋਂ। ਤੇ : ਉਸ ਨੂੰ। ਨਮਹ : ਨਮਸਕਾਰ। ਅਸ੍ਰੁਤੁ : ਹੋਣਾ। ਤੇ : ਉਸ ਨੂੰ। ਸਰ੍ਵਤਹ : ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ। ਏਵ : ਭੀ। ਸਰ੍ਵ : ਸਾਰੇ। ਅਨੁਅੰਤ ਵੀਰ੍ਯਾ : ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਅਸੀਮ ਹੈ, ਬੇਬਾਹ ਸ਼ਕਤੀ। ਅਮਿਤ ਵਿਕ੍ਰਮਹ : ਅਮਿਤ ਸ਼ਕਤੀ। ਤ੍ਵਮ੍ : ਤੇਰਾ। ਸਰ੍ਵਮ੍ : ਸਾਰੇ। ਸਮ੍ ਆਪ੍ : ਵਿਆਪਤ ਹੋਣਾ। ਤਤਹ : ਕਿੱਥੋਂ। ਅਸ੍ਰਿ : ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ਸਰ੍ਵਹ : ਸਾਰੇ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਹੇ ਸਰਬ ਸਰੂਪ! ਆਪ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਭੀ ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ। ਆਪ ਅਨੰਤ ਹੋ। ਆਪ ਸਾਮਰੱਥਸ਼ਾਲੀ ਹੋ। ਅਪਰਿਮਿਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮਸ਼ਾਲੀ ਹੋ। ਆਪ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵਿਆਪਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹੋ, ਏਸ ਲਈ ਸਰਵ-ਸਰੂਪ ਹੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਨਮਹ ਪੁਰਸ੍ਰੁਤਾਤੁ ਅਥ ਪ੍ਰਸ੍ਰੁਤਤਹ ਤੇ - ਨਮਹ ਅਸ੍ਰੁਤੁ ਤੇ ਸਰ੍ਵਤਹ ਏਵ ਸਰ੍ਵ = ਅਰਜਨ ਭਯਭੀਤ ਹੈ ਮੈਂ ਕੀ ਬੋਲਾਂ ? ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਗੇ ਤੋਂ, ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਦਸ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਨਮਸਕਾਰ ਹੀ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ○ ਅਨੁਅੰਤ ਵੀਰ੍ਯ ਅਮਿਤ ਵਿਕ੍ਰਮਹ ਤ੍ਵਮ੍ - ਅਨੰਤ ਵੀਰ੍ਯ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਤੇਜ ਬਲ ਆਦਿ ਤੋਂ ਭੀ ਅਨੰਤ ਹੈ ਤੇ 'ਅਮਿਤ ਵਿਕ੍ਰਮਹ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਆਪਦੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਯੁਕਤ ਸੰਰਕਸ਼ਣ ਆਦਿ ਕਾਰਜ ਭੀ ਅਸੀਮ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਭੀ ਅਨੰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਭੀ ਅਨੰਤ ਹੈ। ○ ਸਰ੍ਵਮ੍ ਸਮ੍ ਆਪ੍ ਨੋਸ੍ਰਿ ਤਤਹ ਅਸ੍ਰਿ ਸਰ੍ਵਹ = ਆਪ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਵ੍ਰਤ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਭੀ ਅੰਸ਼ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ○ ਅਰਜਨ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਅਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਕੌਤਕ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਅਨੰਤ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੂਰਣ ਤੇ ਵਿਆਪਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਅਨੰਤ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਹੁਣ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜੋ ਤਿਲਫੁਲ ਅਸੀਂ ਭੇਂਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਨੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜੋ ਹਸਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜੇਕਰ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅੰਦਰ ਨਿਮਰਤਾ, ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਧਰਮ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਰਕ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

11.41, 11.42 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਖਾ ਙ੍ਰਿਤਿ ਸਨ੍-ਤ੍ਵਾ ਪ੍ਰਸਥਮ੍ ਯਤ੍ ਤੁਕ੍ਰਮ੍, ਹੇ ਕ੍ਰੁ਷੍ਣਾ ਹੇ ਯਾਦਕ ਹੇ ਸਖਾ ਙ੍ਰਿਤਿ।

ਅ-ਜਾਨਤਾ ਸਹਿਮਾਨਮ੍ ਤਕ ਙ੍ਰਿਦਮ੍ ਸਯਾ ਪ੍ਰ-ਸਾਦਾਤ੍ ਪ੍ਰ-ਜਯੇਨ ਕਾ ਅਪਿ॥

ਸਖਾ ਇਤਿਮਨ੍ ਤੁਵਾ ਪ੍ਰਸਥਮ੍ ਯਤ੍ ਉਕ੍ਰਤਮ੍, ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਹੇ ਯਾਦਵ ਹੇ ਸਖਾ ਇਤਿ।

ਅਜਾਨਤਾ ਮਹਿਮਾਨ ਮ੍ ਤਵ ਇਦਮ੍, ਮਯਾ ਪ੍ਰਮਾਦਾਤ੍ ਪ੍ਰਨਯੇਨ ਵਾਅਪਿ॥ 41॥

ਯਤ੍ ਚ ਅਕ-ਹਾਸ-ਅਰ੍ਥੰਸ ਅ-ਸ੍ਰੁਕ੍ਰੁਤ: ਅਸ੍-ਸਿ ਵਿਹਾਰ-ਸ਼ਯ੍ਯਾ-ਆਸਨ-ਭੋਜਨੇਬੁ।

ਏਕ: ਅਥ ਕਾ ਅਪਿ ਅ-ਚ੍ਯੁਤ ਤ੍ਰ ਸਮਕ੍ਸ਼ਮ੍ ਤ੍ਰ ਕ੍ਸ਼ਾਮਯੇ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਅ-ਪ੍ਰ-ਸੇਯਮ੍॥

ਯਤ੍ ਚ ਅਵ ਹਾਸ ਅਥਰ੍ਯਮ੍ ਅਸਤ੍ਰੁਕ੍ਰੁਤਹ ਅਸ੍ਰਿ, ਵਿਹਾਰ ਸ਼ਯ੍ਯਾ ਆਸਨ ਭੋਜਨੇਬੁ।

ਏਕਹ ਅਥਵਾ ਅਪਿ ਅਚ੍ਯੁਤ ਤਤੁ ਸਮਕਸਮ੍, ਤਤੁ ਕਸ਼ਾਮਯੇ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਅਪ੍ਰਮੇਯਮ੍॥ 42॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਸਖਾ : ਦੋਸਤ। ਇਤਿ : ਜਿਵੇਂ। ਮਨੁਤਵਾ : ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ। ਪ੍ਰਸਥਮ੍ : ਗੁਸਤਾਖੀ। ਯਤੁ : ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ। ਉਕ੍ਰਤਮ੍ : ਕਿਹਾ। ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ : ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ। ਹੇ ਯਾਦਵ : ਹੇ ਯਾਦਵ। ਹੇ ਸਖਾਇਤਿ : ਹੇ ਮਿੱਤਰ। ਅਜਾਨਤਾ : ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਮਹਿਮਾਨਮ੍ : ਮਹਾਨ। ਤਵ : ਉਸ ਦਾ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਮਯਾ : ਮੈਨੂੰ। ਪ੍ਰਮਾਦਾਤੁ : ਬੁੱਧੀਗਣਤਾ ਜਾਂ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਤੋਂ। ਪ੍ਰਨਯੇਨ : ਪਿਆਰ ਵਿੱਚੋਂ। ਵਾਅਪਿ : ਜਾਂ, ਭੀ।

○ ਯਤੁ : ਜੋ ਵੀ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਵਹਾਸ ਅਥਰ੍ਯਮ੍ : ਮਖੌਲ ਦੇ ਲਈ। ਅਸਤ੍ਰੁਕ੍ਰੁਤਹ : ਸਤਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ। ਅਸ੍ਰਿ : ਆਪ ਹੋ। ਵਿਹਾਰ ਸ਼ਯ੍ਯਾ ਆਸਨ ਭੋਜਨੇਬੁ : ਜਦੋਂ ਬਿਸਤਰ ਤੇ ਖੇਡਦੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਬੈਠਦੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ। ਏਕਹ : ਇਕੱਲਾ। ਅਥਵਾ : ਜਾਂ। ਅਪਿ : ਦੂਜੇ। ਅਚ੍ਯੁਤ : ਹੇ ਅਛੂਤ। ਤਤੁ : ਇੰਜ ਅਜਿਹਾ। ਕਸ਼ਾਮਯੇ : ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ। ਤ੍ਵਾਮ੍ : ਤੇਰਾ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਅਪ੍ਰਮੇਯਮ੍ : ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਿਣਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਆਪ ਦੀ ਇਸ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਾਲ ਜਾ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ, ਆਪ ਨੂੰ ਮਿੱਤਰ ਮੰਨ ਕੇ 'ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ! ਹੇ ਯਾਦਵ! ਹੇ ਦੋਸਤ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਹੱਠ ਪੂਰਵਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

○ ਅਤੇ ਜੋ ਆਪ ਹਾਸੇ ਮਖੌਲ ਵਾਸਤੇ, ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਬੈਠਣ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ (ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ) ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਅਥਵਾ ਸਾਹਮਣੇ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋ, ਹੇ ਅਛੂਤ! ਆਪ ਸਾਰੇ ਅਪਰਾਧ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਨਾਲ ਜਿਸਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਆਪ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- (11.41) ਸਖਾ ਇਤਿ ਮਨੁਤਵਾ ਪ੍ਰਸਥਮ੍ ਯਤੁ ਉਕ੍ਰਤਮ੍ ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਹੇ ਯਾਦਵ ਹੇ ਸਖਾ ਇਤਿ - ਅਜਾਨਤਾ ਮਹਿਮਾਨਮ੍ ਤਵ ਇਦਮ੍ = ਜਿਹੜੇ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਲ ਨਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ 'ਆਪ' ਜਾਂ 'ਮਹਾਰਾਜ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਕਦੇ 'ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਕਦੇ

ਹੇ ਯਾਦਵ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਦੇ ਹੇ ਸਬੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ? ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਤੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਆਪ ਅਜਿਹੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋ। ਆਪ ਦੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਕੋਟੀ ਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ। ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੱਲ ਮੇਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਸਮਝਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਆਪ ਕੌਣ ਹੋ ? ਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋ।

੦ ਮਯਾ ਪ੍ਰਮਾਦਾਤ ਪ੍ਰਨਯੋਨ ਵਾ ਅਪਿ - ਜਦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ ਤਾਂ ਹੀ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੱਲ ਗਈ। 'ਕਿੱਥੇ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਇਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ।' ਪਰ ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਹਨਪੂਰਵਕ ਬਿਨਾ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ, ਜੋ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਉਹ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਬੋਲਣ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਜੇ ਇਹ ਮਹਿਮਾ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਭੇਦ ਕੋਈ ਪਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ?

(11.42) ੦ ਯਤੁ ਚ ਅਵਹਾਸ ਅਰਥਮ ਅਸਤੁਕੁਤਹ, ਅਸ੍ਰਿਸਿ ਵਿਹਾਰ ਸ਼ਯਯਾ ਆਸਨ ਭੋਜਨੇਸ਼ੁ - ਆਪ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਮਿੱਤਰ ਸਮਝ ਕੇ ਹਾਸੀ ਦਿਲਲਗੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਚਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਮੈਂ ਜੋ ਵੀ ਅਪਮਾਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਰੇ, ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕੀਤਾ ਅਥਵਾ ਹੇ ਅਚਯੁਤ! ਆਪ ਇਕੱਲੇ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜਨਾਂ ਤੇ ਸਭਿਅ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਜੋ ਨਿਰਾਦਰ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪ ਤੋਂ ਮੁਆਫੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ੦ ਏਕਹ ਅਥਵਾ ਅਪਿ ਅਚਯੁਤ ਤਤੁ ਸਮਕਸ਼ਮੁ, ਤਤੁਕਸ਼ਮਯੇ ਤਵਾਮਮ ਅਹਮੁ ਅਪੁ ਮੇਯਮੁ - ਅਰਜਨ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਰਨਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦੋ ਮਿੱਤਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਖੇਡਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਸਨ। ਕਦੇ ਇਕੱਠੇ ਨਹਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਭਗਵਾਨ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਸੁੱਟਦੇ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਉੱਪਰ। ਕਦੇ ਅਰਜਨ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੇ ਕਦੇ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਦੇ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਹੱਸਦੇ ਖੇਡਦੇ, ਅਨੋਖੇ ਖੇਡ ਖੇਡਦੇ, ਕਦੇ ਭਗਵਾਨ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਆਪ ਐਨੀ ਥਾਂ ਘੇਰ ਕੇ ਸੌਂ ਗਏ ਹੋ, ਕਿ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਸੌਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।' ਇੰਜ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਿਹੋਰੇ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਚੇਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, 'ਕਿ ਹੇ ਭਗਵਾਨ! ਮੈਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਾਂ ਲਈ ਆਪ ਤੋਂ ਖ਼ਿਆ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।' ਅਪੁਮੇਯਮੁ - ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਦਿਵ੍ਯ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਆਪ ਦਿਵ੍ਯ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਹੇ ਅਚਯੁਤ ਦੇ ਅਰਥ ਏਥੇ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ, ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਿਕਾਰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਈ ਹੈ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਹਰ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਸਮੂਹ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਈਸ਼ਵਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਰੂਪ ਜਾਣੇ ਅਣਜਾਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਆਭਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵੱਲ ਅਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸਿਰਜਨਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਭਿਆਸੀਆਂ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਮਿੱਤਰਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਬ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਰਜਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਹੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ, ਹੇ ਯਾਦਵ, ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਟੁੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦਰ ਸ਼ਰਧਾ ਵੀ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਵੀ ਹੈ। ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਵੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿੰਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਲੰਘ ਚੁੱਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਉਹ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਵਾਰ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ? ਹੁਣ ਉਸ ਗੁਸਤਾਖੀ ਲਈ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਅਰਜਨ ਦਾ ਵਡੱਪਣ ਹੈ।

11.43 ਸ਼ਲੋਕ :

पिता अस्-सि लोकस्य चर-अचरस्य, त्वम् अस्य पूज्यः च गुरुः गरीयान् ।

न त्वत्-समः अस्-ति अभि-अधिकः कुतः अन्यः, लोक-त्रये अपि अ-प्रतिम-प्रभाक् ॥

ਪਿਤਾ ਅਸ੍ਰਿਸਿ ਲੋਕਸ੍ਯ ਚਰ ਅਚਰ ਸ੍ਯ, ਤਵਮੁ ਅਸ੍ਯਯ ਪੂਜਯ ਚ ਗੁਰੁ ਗਰੀਯਾਨੁ ।

ਨ ਤਵਤੁ ਸਮਹ ਅਸ੍ਰਿਤਿ ਅਭਿ ਅਧਿਕਹ ਕੁਤਹ ਅਨ੍ਯਹ ਲੋਕਤ੍ਰਯੇ ਅਪਿ ਅਪ੍ਰਤਿਮ ਪ੍ਰਭਾਵੁ ॥

੦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਪਿਤਾ : ਪਿਤਾ। ਅਸ੍ਰਿਸਿ : ਆਪ ਹੋ। ਲੋਕਸ੍ਯ : ਸੰਸਾਰ ਦੇ। ਚਰ ਅਚਰ ਸ੍ਯ : ਗਤੀਸ਼ੀਲ, ਗਤੀਹੀਣ। ਤਵਮੁ : ਆਪਦਾ। ਅਸ੍ਯਯ : ਇਸ ਦਾ। ਗੁਰੁ : ਗੁਰੂ। ਗਰੀਯਾਨੁ : ਪ੍ਰਭਾਵਤਾ ਪ੍ਰਬਲੱਤਾ, ਸ਼ੁਹਰਤ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਤਵਤੁ ਸਮਹ : ਆਪ ਦੇ ਬਰਾਬਰ। ਅਸ੍ਰਿਤਿ : ਉਥੇ ਹੈ। ਅਭਿ ਅਧਿਕਹ : ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ। ਕੁਤਹ : ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਨ੍ਯਹ : ਹੋਰ। ਲੋਕਤ੍ਰਯੇ : ਤ੍ਰੈ ਲੋਕ ਪ੍ਰਬੰਧ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਅਪ੍ਰਤਿਮ : ਅਮਿਤ। ਪ੍ਰਭਾਵ : ਸ਼ਕਤੀ।

੦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਆਪ ਇਸ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਗਤੀਹੀਣ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਹੋ। ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਹੋ। ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਵੀ ਅਧਿਕ ਹੋ। ਹੇ ਅਤੁਲ-ਨੀਯਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ। ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਵਰਗਾ ਦੂਜਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪਿਤਾ ਅਸ੍ਰਿਸਿ ਲੋਕਸ੍ਯ ਚਰ ਅਚਰ ਸ੍ਯ - ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਜੰਗਮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ ਤੇ ਬਿਰਖ ਲਤਾ, ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਸੁਥਾਵਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਿਤਾ ਵੀ ਆਪ ਹੋ। ਪੂਜਨੀਕ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਵੀ ਆਪ ਹੋ। ੦ ਤਵਮੁ ਅਸ੍ਯਯ ਪੂਜਯ ਚ ਗੁਰੁ ਗਰੀਯਾਨੁ - ਗੁਰੁ ਗਰੀਯਾਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਭੀ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਆਪ ਹੋ। ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਪ ਮਹਾਨ ਸਰੋਤ ਹੋ। ੦ ਨ ਤਵਤੁ ਸਮਹ ਅਸ੍ਰਿਤਿ ਅਭਿ ਅਧਿਕਹ - ਕੁਤਹ ਅਨ੍ਯਹ, ਲੋਕ ਤ੍ਰਯੇ ਅਪਿ ਅਪ੍ਰਤਿਮ ਪ੍ਰਭਾਵ - ਇਸ ਤ੍ਰੈਲੋਕੀ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਆਪ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਭੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੋਈ ਹੋਏਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਆਪ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਲੱਖਣ ਕੋਈ ਹੀ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੁਲਨੀਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਈਸ਼ਵਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਸੰਪ੍ਰਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਈਸ਼ਵਰ ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਸਾਨੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਮਹਾਨ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਅਮਿੱਤ ਹੈ, ਬੇਅਨੰਤ ਹੈ, ਅਕਾਲ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਜੀਵ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਫਿਰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਅੱਗੇ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰਤਿ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਸ਼ਰਧਾ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੁਰੂ ਵੀ ਹਨ, ਫਿਲਾਸਫਰ ਹਨ, ਪਿਤਾ ਸਮਾਨ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਆਗੂ ਵੀ ਹਨ।

11.44 ਸ਼ਲੋਕ :

तस्मात् प्र-नम्-य प्र-नि-धा-य कायम्, प्र-सादये त्वाम् अहम् ईशम् ईदृयम्।

पिता इव पुत्रस्य सखा इव सख्युः, प्रियः प्रियायाः अहंसि देव सोढुम्॥

ਤਸਮਾਤ੍ ਪ੍ਰਨਮ੍ ਯ ਪ੍ਰਨਿਧਾਯ ਕਾਯਮ੍, ਪ੍ਰਸਾਦਯੇ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਇਸਮ੍ ਇਡ੍ਰਯਮ੍।

ਪਿਤਾ ਇਵ ਪੁਤ੍ਰਸ੍ਯ ਸਖਾ ਇਵ ਸਖ੍ਯੁਹ, ਪ੍ਰਿਯਹ ਪ੍ਰਿਯਾਯਾਹ ਅਰ੍ਹਸਿ ਦੇਵ ਸੋਡੁਮ੍।

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਤਸਮਾਤ੍ : ਇਸ ਲਈ। ਪ੍ਰਨਮ੍ਯੁ : ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਪ੍ਰਨਿਧਾਯ : ਝੁਕਦੇ ਹੋਏ। ਕਾਯਮ੍ : ਸਰੀਰ। ਪ੍ਰਸਾਦਯੇ : ਮੁਆਫ਼ੀ ਲਈ ਬੇਨਤੀ। ਤ੍ਵਾਮ੍ : ਓਸਨੂੰ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਇਸਮ੍ : ਮਾਲਕ ਪ੍ਰਭੂ। ਇਡ੍ਰਯਮ੍ : ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਯੋਗ। ਪਿਤਾ : ਪਿਤਾ। ਇਵ : ਵਰਗਾ। ਪੁਤ੍ਰਸ੍ਯ : ਪੁੱਤਰ ਦਾ। ਸਖਾ : ਮਿੱਤਰ। ਇਵ : ਵਰਗਾ। ਸਖ੍ਯੁਹ : ਦੋਸਤ ਦਾ। ਪ੍ਰਿਯਹ : ਪਿਆਰਾ। ਅਰ੍ਹਸਿ : ਆਪ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੇਵ : ਹੇ ਦੇਵ, ਪ੍ਰਭੂ। ਸੋਡੁਮ੍ : ਝੱਲਣਾ, ਸਹਿ ਜਾਣਾ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਭਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ (ਡੰਡੋਤ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ) ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਾ ਕੇ, ਮੈਂ, ਆਪ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਦੇਵ! ਪਿਤਾ ਵਰਗੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ, ਮਿੱਤਰ ਵਰਗੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ, ਅਤੇ ਪਿਆਰੇ ਵਰਗੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇ (ਅਪਰਾਧ) ਸਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਉੱਜ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ (ਮੇਰਾ ਅਪਰਾਧ) ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਉਚਿੱਤ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਤਸਮਾਤ੍ ਪ੍ਰਨਮ੍ ਯ ਪ੍ਰਨਿਧਾਯ ਕਾਯਮ੍ - ਪ੍ਰਸਾਦਯੇ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਇਸਮ੍ ਇਡ੍ਰਯਮ੍ - ਆਪ ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਹੋ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਡਿਆਈ ਕਰਨ ਯੋਗ ਆਪ ਦੀ ਮੈਂ ਕੀ ਵੱਡਿਆਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਡੰਡੋਤ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ○ ਪਿਤਾ ਇਵ ਪੁਤ੍ਰਸ੍ਯ ਸਖਾ ਇਵ ਸਖ੍ਯੁਹ - ਪ੍ਰਿਯਹ ਪ੍ਰਿਯਾ ਯਾਹ ਅਹੀਸਿ ਦੇਵ ਸੋਡੁਮ੍ - ਕਿਸੇ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਪ੍ਰਸਾਦ (ਅਸਾਵਧਾਨੀ ਤੋਂ) 2. ਹਾਸੀ ਦਿਲ ਲਗੀ ਵਿਨੋਦ ਵਿੱਚ, ਖਿਆਲ ਨਾ ਰਹਿਣ 'ਤੇ 3. ਆਪਣੇਪਨ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਜਾਣਨ 'ਤੇ। ਜਿਵੇਂ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ, ਬਾਬਾ, ਦਾਦਾ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਦਾੜੀ ਮੁੱਛ ਖਿੱਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਥੱਪੜ ਮਾਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਇੰਜ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਨਾਲ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਮਾਨਿਤ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਜਾਂ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ। 11.41 ਅਤੇ 11.42ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। 1. ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੋਂ 2. ਹਾਸੀ ਦਿਲਲਗੀ ਤੋਂ 3. ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ। ਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਾਦ ਲਈ ਪਿਤਾ ਪੁੱਤਰ ਦਾ। ਹਾਸੀ ਤੇ ਦਿਲਲਗੀ ਲਈ ਮਿੱਤਰ ਮਿੱਤਰ ਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਲਈ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ। ○ ਗਿਆਰਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਗਿਆਰਾਂ ਰਸਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ - ○ ਦੇਵ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ 'ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦਾ। (11.15-17) ○ ਸਵਰਗ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਤੱਕ ਅਤੇ ਦਸਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਵਿਰਾਟ-ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ - ਅਦਭੁਤ-ਰਸ ਦਾ, (11.20) ○ ਆਪਣੀ ਜੀਭਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੇ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਾਲ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ, ਰੋਦ੍-ਰਸ ਦਾ। (11.30-32) ○ ਮੁੱਖ ਤੇ ਜਾੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਨਣ ਭਿਅੰਕਰ ਵਿਕਰਾਲ-ਰਸ। ਅਥਵਾ ਬੀਭਤ੍ਰਸਰਸ (11.23-25) ○ ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਆਓ, ਯੁੱਧ ਕਰੋ - ਵੀਰ ਰਸ (11.33) ○ ਲੰਮੇ ਪੈ ਕੇ ਡੰਡੋਕ ਬੰਦਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦਾਸ੍ਯ ਰਸ (11.44) ○ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਯੋਧਾਵਾਂ ਦਾ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਕਰੁਣਾ ਰਸ (11.28-29) ○ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਤੋਂ ਮਿਤ੍ਰ ਮਿਤ੍ਰ ਦੇ, ਪਿਤਾ ਪੁੱਤਰ ਦੇ, ਤੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਅਪਮਾਨ ਨੂੰ ਸਹਿ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁੱਖ ਰਸ ਵਾਤਸਲ ਰਸ ਤੇ ਮਾਧੁਰਯ ਰਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (11.44) ਹਾਸੀ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹਾਸ ਰਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (11.42)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਹਿਮਾ, ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਦੇ ਹੱਥ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਡੰਡੋਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਆਦਮੀ ਆਦਮੀ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਪੈਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਦੀ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਹੈ। ਪਰ, ਪ੍ਰਭੂ ਜੋ ਵੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਰਜਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਲਈ, ਪਿਤਾ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ, ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਜਨ ਦੀ ਇਕੱਲੇ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਦੋਵੇਂ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਡੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

11.45 ਸ਼ਲੋਕ :

अ-दृश्-त-पूर्वम् हृषितः अस्-मि दृश्-त्वा, भयेन च प्र-व्यथितम् मनः मे।

तत् एव मे दर्श-अय देव रूपम्, प्र-सीद देव-ईश जगद्-नि-वास ॥

ਆਦ੍ਰਸ਼ਤ ਪੂਰਵਮ ਹਰ੍ ਸ਼ਤਿਹ, ਅਸ੍ਮਿ ਦ੍ਰਸ਼ਤ੍ਵਾ ਭਯੇਨ ਚ ਪ੍ਰਵ੍ਯਥਿਤਮ੍ ਮਨਹ ਮੇ।

ਤਤ੍ ਏਵ ਮੇ ਦਰ੍ਸ਼ ਅਯ ਦੇਵ ਰੂਪਮ੍, ਪ੍ਰਸੀਦ ਦੇਵ-ਇਸ਼ ਜਗਦ੍ਨਿਵਾਸ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਦ੍ਰਸ਼ਤ ਪੂਰਵਮ : ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਹਰ੍ ਸ਼ਤਿਹ : ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਦ੍ਰਸ਼ਤ੍ਵਾ : ਦੇਖ ਲਿਆ। ਭਯੇਨ : ਡਰ ਨਾਲ। ਚ : ਅਤੇ। ਪ੍ਰਵ੍ਯਥਿਤਮ੍ : ਮਾਯੂਸੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਏਵ : ਸਿਰਫ਼। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਦਰ੍ਸ਼ਅਯ : ਵਿਖਾਵਾ। ਦੇਵ ਰੂਪਮ੍ : ਦੇਵ ਰੂਪ। ਦੇਵਇਸ਼ : ਦੇਵਤਾ। ਜਗਦ੍ਨਿਵਾਸ : ਸਮੁੱਚੇ-ਲੋਕ ਦਾ ਘਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ ਦੇਖੇ ਗਏ (ਆਪ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ) ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰਾ ਮਨ ਡਰ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋ ਦੇਵ। ਮੈਨੂੰ ਉਹੋ ਹੀ ਰੂਪ ਦਿਖਾਵੋ। ਹੋ ਦੇਵਏਸ਼! ਹੋ ਜੱਗ ਨਿਵਾਸ ਆਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅ-ਦ੍ਰਸ਼-ਤਪੂਰਵਮ੍ ਹਰ੍ਸ਼ਿਤਹ ਅਸ੍ਮਿ ਦ੍ਰਸ਼ਤ੍ਵਾ, ਭਯੇਨ, ਚ ਪ੍ਰਵ੍ਯਥਿਤਮ੍ ਮਨਹ ਮੇ = ਆਪ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਅਲੌਕਿਕ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਆਪਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਯੋਗਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਆਪ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੁਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਹਾਂ, ਖੁਸ਼ ਹਾਂ, ਪਰਸੰਨ ਹਾਂ। ਪਰ ਆਪ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਉਗਰਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ ਸਹਿਮ ਤੇ ਡਰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਘਬਰਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ੦ ਤਤ੍ ਏਵ ਮੇ ਦਰ੍ਸ਼ ਅਯ ਦੇਵ ਰੂਪਮ੍ - ਤਤ੍ (ਉਹ) ਸ਼ਬਦ ਪਰੋਖਵਾਚੀ ਹੈ। ਤੇ ਤਤਏਵ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੇਵ ਰੂਪ (ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ) ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇਖਣੇ 'ਤੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਈ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਲਾਸਨ 'ਤੇ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ (11.15) ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਮਲ ਜਿਸ ਦੀ ਨਾਭ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਸ਼ੇਸ਼ ਛਾਇਆ ਵਾਲੇ ਚਤੁਰਭੁਜ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਭੀ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ 11.17 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਰੀਟ (ਮੁਕਟ) ਗਦਾ ਚੱਕਰ (ਤੇ ਚ ਪਦ ਤੋਂ ਸੰਖ ਤੇ ਪਦਮ) ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹੋ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭਗਵਾਨ ਦੇ, ਜਿਸ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਅਰਜਨ ਏਥੇ 'ਉਹੀ ਦੇਵ ਰੂਪ ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਓ। ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਦੇਵ ਰੂਪਮ - ਮੈਂ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ ਹੀ ਦਿਖਾਓ। 11.15 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ 'ਦੇਵ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਏਥੇ ਦੇਵ ਰੂਪ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਸੀਦ ਦੇਵਇਸ਼ ਜਗਦ੍ ਨਿ-ਵਾਸ = ਏਥੇ ਅਗਨ ਨਿਵਾਸ ਸੰਬੰਧਨ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦਾ ਦੇਵੇਸ਼ (ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ) ਸੰਬੰਧਨ ਚਤੁਰ ਭੁਜ ਰੂਪ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੋ ਸੰਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਆਪ ਦੇਵੇਸ਼ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਵੋ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਜੋ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਉਧਮੁਲਕ ਰੂਪ (ਜੋ ਤੂਫਾਨੀ ਹੈ) ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਭਿਅੰਕਰ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਜਗਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਿਖਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਯੁੱਧ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ। ਅਰਜਨ - ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਨਰੋਏ ਪੱਖ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕੁਲਾਹਲ ਮਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰਿਆ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਉੱਪਰ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਦਿਆਲੂ ਹੈ।

11.46 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਿਰੀਟਿਨਮ੍ ਗਦਿਨਮ੍ ਚਕ੍ਰ-ਹਸਤਮ੍, ਝੱਲਾਸਿ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਦ੍ਰਯੁਸ੍ ਅਹਮ੍ ਤਥਾ ਏਵ।

ਤੇਨ ਏਵ ਰੂਪੇਣ ਚਤੁਰ-ਭੁਜੇਨ, ਸਹਿਸ੍ਰ-ਬਾਹੋ ਖਥ ਕਿਥ-ਸੂਰੋ॥

ਕਿਰੀਟਿਨਮ੍ ਗਦਿਨਮ੍ ਚਕ੍ਰ ਹਸਤਮ੍, ਇੱਛਾਮਿ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਦ੍ਰਸ਼ਟੁਮ੍ ਅਹਮ੍ ਤਥਾ ਏਵ।

ਤੇਨ ਏਵ ਰੂਪੇਣ ਚਤੁਰ ਭੁਜੇਨ, ਸਹਿਸ੍ਰ ਬਾਹੋ ਵਿਸ਼ਵ ਮੂਰ੍ਤੇ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਿਰੀਟਿਨਮ੍ : ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਤਾਜ ਹੈ। ਗਦਿਨਮ੍ : ਗਦਾਧਾਰੀ, ਗੁਰਜਵਾਲਾ। ਚਕ੍ਰਹਸਤਮ੍ : ਚਕ੍ਰਧਾਰੀ। ਇੱਛਾਮਿ : ਇੱਛਾ। ਤ੍ਵਾਮ੍ : ਉਹ। ਦ੍ਰਸ਼ਟੁਮ੍ : ਦੇਖਣਾ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਤਥਾ ਏਵ : ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾ ਸੀ। ਤੇਨਏਵ : ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਰੂਪੇਣ : ਰੂਪ ਦਾ। ਚਤੁਰ ਭੁਜੇਨ : ਚਾਰ ਭੁਜਾ ਵਾਲੇ। ਸਹਿਸ੍ਰ : ਹੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਹਾਂ ਵਾਲੇ। ਭਵਿਵਿ ਸ਼ਵਮੂਰ੍ਤੇ : ਹੋ ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਵੈਸੇ ਹੀ ਮੁਕਟ ਧਾਰੀ ਗਦਾਧਾਰੀ ਅਤੇ ਚਕ੍ਰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲਏ ਹੋਏ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਆਪ ਉਸ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਵੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਿਰੀਟਿਨਮ੍ ਗਦਿਨਮ੍ ਚਕ੍ਰ ਹਸਤਮ੍ ਇੱਛਾਮਿ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਦ੍ਰਸ਼ਟੁਮ੍ ਅਹਮ੍ ਤਥਾ - ਏਵ = ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਦਿਵ੍ਯ ਮੁਕਟ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਗਦਾ ਤੇ ਚੱਕਰ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ੦ 'ਤੇਨ-ਏਵ' ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ (11.03 ਅਨੁਸਾਰ) ਅਜਿਹੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ, ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਬਾਕੀ ਕਿਉਂ ਰੱਖਾਂ ? ਮੈਂ ਆਪ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਸੌਮਯ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਰੂਪ ਮੈਂ ਹੁਣ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ੦ 11.15 ਤੇ 11.17 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਤੁਰਭੁਜ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਅਰਜਨ ਏਥੇ 'ਏਵ' ਪਦ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੇਨ ਚਤੁ ਭੁਜ ਲਈ ਤੇ ਏਵ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹਾ ਨਿਖੇਧ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਭਵ ਪਦ 'ਹੋ ਜਾਈਏ' ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਤਤ੍-ਏਵ ਅਤੇ ਏਥੇ ਤਥ-ਏਵ ਤੇ ਤੇਨ-ਏਵ ਤਿੰਨ ਪਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਅਰਜਨ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇਖ ਕੇ ਡਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਏਵ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ ਹੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ

ਹਾਂ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਕੇਵਲ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਓ। ◦ ਸਹਸ੍ਰ ਬਾਹੋ - ਸੰਬੋਧਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ। ਆਪ ਚਾਰ ਹੱਥਾਂ ਵਾਲੇ ਹੋ ਜਾਵੋ, ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਮੂਰਤੇ ਸੰਬੋਧਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਵਾਲੇ, ਹੇ ਭਗਵਾਨ। ਆਪ ਇੱਕ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਹੋ ਜਾਵੋ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ ਦਾ ਉਪ-ਸੰਹਾਰ ਕਰਕੇ ਚਤੁਰ-ਭੁਜ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਵੋ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਾਨਵ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੋ ਹੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਚਤੁਰਭੁਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਚਤੁਰਭੁਜ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਦੋ ਬਾਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ - ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਰਬੋਤਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਤੇ ਦੈਵੀ-ਪੁਰਸ਼ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮਾਨਵੀ ਸਰੂਪ ਹੀ ਬਹੁਤ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਇੱਛਾ ਯੋਗ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣ। ਹੁਣ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਪਣਾ ਦਿਆਲੂ ਸਰੂਪ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ। ਇਹ ਸਰੂਪ - ਅਰਜਨ ਦੇ ਤਣਾਓ ਭਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਦਾ ਅਸਲ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਹਨ। ਦੈਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ। ਹਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹਨ।

11.47 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ *ਸ਼੍ਰੀ ਖਗਗਨੁਕਾਚ*

ਸਯਾ ਪ੍ਰਸਦ੍-ਰੇਨ ਰਕ ਅਰ੍ਜੁਨ ਙ੍ਰਦਮ੍, ਰੂਪਮ੍ ਪਰਮ੍ ਦਰ੍-ਙ੍ਰਮ੍ ਆਤਮ-ਯੋਗਾਤ੍।

ਰੇਜ:- ਸਯਮ੍ ਵਿਸ਼ਮ੍ ਅਨ੍-ਅਜਮ੍ ਆਯਮ੍, ਯਤ੍ ਮੇ ਟਕ੍ਰ ਅਨ੍ਯੇਨ ਨ ਫ੍ਰਣ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਮ੍॥

ਮਯਾ ਪ੍ਰਸਦ੍ ਤੇਨ ਤਵ ਅਰ੍ਜੁਨ ਇਦਮ੍, ਰੂਪਮ੍ ਪਰਮ੍ ਦਰ੍ਸ਼ਇਤਮ੍ ਆਤਮ ਯੋਗਾਤ੍।

ਤੇਜਹ ਮਯਮ੍ ਵਿਸ਼ਵਮ੍ ਅਨ੍-ਅੰਤਮ੍ ਆਦਯਮ੍, ਯਤ੍ ਮੇ ਤਵਤ੍ ਅਨ੍ਯੇਨ ਨ ਦ੍ਰਸ਼ਟ ਪੂਰਵਮ੍॥

◦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ : ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ। ਪ੍ਰਸਦ੍ਤੇਨ : ਸ਼ਾਨ ਵਾਲਾ ਦਿਆਲੂ, ਕਿਰਪਨਿਧਾਨ। ਤਵ : ਓਸ ਨੂੰ। ਅਰ੍ਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਰੂਪਮ੍ : ਰੂਪ। ਪਰਮ੍ : ਰੂਪ। ਪਰਮ੍ : ਪਰਮ। ਦਰ੍ਸ਼ਇਤਮ੍ : ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਆਤਮ ਯੋਗਾਤ੍ : ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲਾ। ਤੇਜਹ ਮਯਮ੍ : ਸ਼ਾਨ ਸ਼ੋਕਤ ਨਾਲ। ਵਿਸ਼ਵ ਮ੍ਯਮ੍ : ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪਕ, ਸਰਬ ਲੌਕਿਕ। ਅਨ੍ਅੰਤਮ੍ : ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਆਦਯਮ੍ : ਪੁਰਾਣ, ਆਦਿ ਸਮੇਂ ਦਾ, ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੀ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਤਵਤ੍ : ਓਸ ਲਈ। ਅਨ੍ਯੇਨ : ਦੂਜੇ ਰਾਹੀਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਦਰ੍ਸ਼ਟ ਪੂਰਵਮ੍ : ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖੇ ਗਏ।

◦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ! ਹੇ ਅਰਜਨ ਮੈਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਯੋਗ ਨਾਲ ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਰਮ ਤੇਜਮਈ ਆਦਿਭੂਤ ਅੰਤਰਹਿਤ ਵਿਸ਼ਵਾਤਮਕ ਰੂਪ ਤੈਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਤੇਰੇ ਸਿਵਾਏ ਦੂਜੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◦ ਮਯਾ ਪ੍ਰਸਦ੍ਤੇਨ ਤਵ ਅਰ੍ਜੁਨ ਇਦਮ੍, ਰੂਪਮ੍ ਪਰਮ੍ ਦਰ੍ਸ਼ਇਤਮ੍ = 'ਹੇ ਅਰਜਨ ਤੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਪਰਸੰਨ ਹੋਣ ਲਈ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਏ (11.25, 11.31, 11.45) ਤਾਂ ਪਿਆਰੇ ਭਾਈ। ਮੈਂ ਜੋ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਤੈਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚਲੇ, ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਤੂੰ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਏਂ। ਉਹ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਮੈਂ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਜਾਂ ਮੈਨੂੰ ਭੈਭੀਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਤੈਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਤੇਰੀ ਯੋਗਤਾ ਪਾਤਰਤਾ ਅਥਵਾ ਭਗਤੀ, ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਭੂਤੀ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ, ਉਥੇ ਉਥੇ ਮੇਰੀ ਵਿਭੂਤੀ ਸਮਝ। ਇਹ ਤੇਰੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਅਥਵਾ ਪਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹੀ ਤਰਫ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜਾਣਨ ਨਾਲ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ ? ਦੇਖਣ ਸਮਝਣ ਤੇ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ? ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਆਸਿਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ, ਮੈਂ, ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਕਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਤੇਰੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦਿਵ੍ਯ ਰੂਪ ਦਿਖਾ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਦਿਵ੍ਯ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਫੌਕੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ◦ ਆਤਮ ਯੋਗਾਤ੍ - ਇਸ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਲਈ, ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ◦ ਪਰਮ੍ - ਮੇਰਾ ਇਹ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ◦ ਤੇਜਹ ਮ੍ਯਮ੍ - ਇਹ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਅਤਿਅੰਤ ਤੇਜਮਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਦਿਵ੍ਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਵੀ ਤੂੰ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੁਰਨਿਰੀਕ੍ਸ਼ਯ ਕਿਹਾ ਹੈ (11.17) (ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਖਤ) ◦ ਵਿਸ਼ਵਮ੍ - ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਤੂੰ ਆਪ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ, ਵਿਸ਼ਵ ਮੂਰਤ ਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਰੂਪ ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਹੈ। ◦ ਅਨ੍ ਅਨ੍ਤਮ੍ ਆਦਯਮ੍ : ਮੇਰੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਆਦਿ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਆਦਿ ਹੈ, ਨਾ ਅੰਤ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਭ ਦਾ ਆਦਿ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਅਨਾਦਿ ਹੈ। ◦ ਅਨ੍ਯੇਨ ਨ ਦ੍ਰਸ਼ਟ ਪੂਰਵਮ੍ = ਤੇਰੇ ਸਿਵਾਏ ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਕਹੀ ? ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਕੋਸ਼ਲਯਾ ਨੇ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਵਤਾਰ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਯਸ਼ੋਦਾ ਨੇ ਅਤੇ ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰੋਣ ਸੰਜਯ ਵਿਦੁਰ ਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦੇਖਿਆ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਾਸਤੇ "ਦੇਵਮ੍ ਰੂਪਹ" (ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ 11.48 ਵਿੱਚ) ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਿਅੰਕਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਯੋਧਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਆਦਿ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ◦ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਿਖਾਉਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ-ਸਮਰੱਥਾ ਆ ਸਕੇ ਤੇ ਉਹ ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਏਥੇ ਜੋ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਚੰਗੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਧੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ, ਘੱਟ ਘੱਟ ਹਉਮੈਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਭਾਵ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ

ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਮੱਰਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਫਿਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਫਲ ਉਸ ਨੂੰ ਜੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਹਾਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਟ। ਕੋਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਹਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

11.48 ਸ਼ਲੋਕ :

न वेद-यज्ञ-अधि-अयनैः न दानैः, न च क्रियाभिः न तपः-सिः उग्रैः।
एकम्-रूपः शक्-यः अहम् नू-लोके, द्रष्टुम् त्वत् अन्येन कुरु-प्र-कीर ॥

**ਨ ਵੇਦ ਯਗ੍ਯ ਅਧਿ ਅਯਨੈਹ ਨਾ ਦਾਨੈਹ, ਨ ਚ ਕ੍ਰਿਯਾਭਿਹ ਨ ਤਪਹ ਭਿਹ ਉਗ੍ਰੈਹ।
ਏਵਮ੍ ਰੂਪਹ ਸ਼ਕ੍ ਯਹ ਅਹਮ੍ ਨ੍ ਲੋਕੋ, ਦ੍ਰਸ਼ਟਮ ਤ੍ਵਤ੍ ਅਨ੍ਯੇਨ ਕਰੁ ਪ੍ਰਵੀਰ॥**

◉ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਨ : ਨਹੀਂ। ਵੇਦ ਯਗ੍ਯ ਅਧਿਅਯਨੈਹ : ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨਾਲ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਦਾਨੈਹ : ਸੁਗਾਤਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਨਾ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਕ੍ਰਿਯਾਭਿਹ : ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਤਪੋਭਿਹ : ਤਪੱਸਿਆ ਰਾਹੀਂ। ਉਗ੍ਰੈਹ : ਸਖ਼ਤ, ਤੇਜ਼। ਏਵਮ੍ ਰੂਪਹ : ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਸ਼ਕ੍ਯਹ : ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਨ੍ ਲੋਕੋ : ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ। ਦ੍ਰਸ਼ਟਮ : ਦੇਖਣ ਜੋ ਹੈ। ਤ੍ਵਤ੍ : ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਅਨ੍ਯੇਨ : ਹੋਰ ਦੂਜਾ। ਕਰੁ ਪ੍ਰਵੀਰ : ਹੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਨਾਇਕ।

◉ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਹੇ ਕੁਰੂ ਵੀਰ! ਨਾ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ, ਨਾ ਯਗਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ, ਨਾ ਹੀ ਦਾਨ ਨਾਲ, ਨਾ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਤੇ ਨਾ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਸਖ਼ਤ ਤਪੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ, ਮਾਨਵ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪ ਵਾਲਾ, ਤੇਰੇ ਸਿਵਾ ਦੂਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◉ ਕੁਰੂ ਪ੍ਰਵੀਰ - ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਰਜਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਕੌਰਵ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਦੀ ਮੇਰੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਤੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਹ ਗੁਰੂ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤੇਰੀ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਹੈ। ◉ ਨ ਵੇਦ ਯਗ੍ਯ ਅਧਿਅਯਨੈਹ ਨ ਦਾਨੈਹ, ਨ ਚ ਕ੍ਰਿਯਾਭਿਹ ਨ ਤਪਹ ਭਿਹ ਉਗ੍ਰੈਹ - ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਯਗਾਂ ਦਾ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਕਠਿਨ ਤੋਂ ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਤੀਰਥ ਵਰਤ ਆਦਿ ਸ਼ੁਭ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਤੂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ। ਕੰਮਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਲ ਵੀ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ, ਸੀਮਾ, ਅਸੀਮਾ ਦਿਵ੍ਯਤਾ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਜਾਣਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ-ਦਰਸ਼ਨ, ਭਗਵਾਨ-ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਸੰਭਵ ਹਨ। ◉ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਯਗ, ਦਾਨ ਤੇ 34 ਵਾਰ ਵਰਨਣ ਹੈ। 8.28 ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ 8.53 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੇਦ, ਯਗ ਦਾਨ ਤੇ ਤਪ ਚਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਏਥੇ ਵੇਦ ਯਗ ਦਾਨ ਤਪ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨੇ ਕਿਸੇ ਕਰਮ ਫਲ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਦੁਰਲੱਭਤਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਲਈ ਭਗਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤਾਂ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਪਰਸੰਨਤਾ ਕਿਰਪਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ◉ ਏਵਮ੍ ਰੂਪਹ ਸ਼ਕ੍ਯਹ ਅਹਮ੍ ਨ੍ ਲੋਕੋ, ਦ੍ਰਸ਼ਟਮ ਤ੍ਵਤ੍ ਅਨ੍ਯੇਨ - ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿਵਾਏ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਏਂ। ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਹ ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਜਯ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਾਨੂੰ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੱਖਪਾਤ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਜਗਤ ਦੇ ਸਵੈ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਜਾਂ ਤਪੱਸਿਆ ਤਾਂ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਵੇਦ-ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਚਾਰੇ ਵੇਦ ਅਠਾਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਸੂਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਸਰਬ ਲੌਕਿਕ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਾਧਕ ਬਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

11.49 ਸ਼ਲੋਕ :

मा ते व्यथा मा च वि-सूढ-भाक्, दृग्-त्वा रूपम् घोरम् ईदृक् मम इदम्।
वि-अप-इत-भीः प्रीत-मनाः पुनः त्वम्, तत् एव मे रूपम् इदम् प्र-पश्य ॥

**ਮਾ ਤੇ ਵ੍ਯਥਾ ਮਾ ਚ ਵਿਸੂਡ ਭਾਵਹ, ਦ੍ਰਸ਼ਾ ਤ੍ਵਾ ਰੂਪਮ੍ ਘੋਰਮ੍ ਇਦ੍ਰਕੰ ਮਮ ਇਦਮ੍।
ਵਿਅਪ ਇਤ ਭੀਹ ਪ੍ਰੀਤ ਮਨਹ ਪੁੰਨਹਤਵਮ੍, ਤਤ੍ ਏਵ ਮੇ ਰੂਪਮ੍ ਇਦਮ੍ ਪ੍ਰਪਸ਼੍ਯ ॥**

◉ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਮਾ : ਨਹੀਂ। ਤੇ : ਉਹ। ਵ੍ਯਥਾ : ਡਰ। ਮਾ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਵਿਸੂਡ ਭਾਵਹ : ਅਸ਼ਾਂਤ, ਹੋਸ਼ ਭੁਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ। ਦ੍ਰਸ਼ਾ ਤ੍ਵਾ : ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ। ਰੂਪਮ੍ : ਰੂਪ। ਘੋਰਮ੍ : ਭਿਆਨਕ। ਇਦ੍ਰਕੰ : ਅਜਿਹਾ। ਮਮ : ਮੇਰਾ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਵਿਅਪਇਤਭੀਹ : ਭੈ ਦੂਰ ਕਰਨਾ। ਪ੍ਰੀਤ ਮਨਹ : ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੇ ਮਨ ਨਾਲ। ਪੁੰਨਹਤਵਮ੍ : ਮੁੜ ਕੇ ਦੁਵਾਰਾ ਤੇਰੇ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਏਵ : ਭੀ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਰੂਪਮ੍ : ਰੂਪ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਪ੍ਰਪਸ਼੍ਯ : ਵੇਖੋ! ਧਿਆਨ ਦੇਵੋ।

◉ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਮੇਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਭੁਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਮੁੜ ਭਾਵ ਭੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਤੂੰ ਭੈਯ ਰਹਿਤ ਤਥਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਉਸੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਫਿਰ ਦੇਖ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਮਾ ਤੇ ਵ੍ਯਥਾ ਮਾ ਚ ਵਿਸੂਡ ਭਾਵਹ, ਦ੍ਰਸ਼ਤਵਾ ਰੂਪਮ੍ ਘੋਰਮ੍ ਇਦ੍ਰਕਮਮ ਇਦਮ੍ = ਵਿਕਰਾਲ ਜਾੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਭੈਭੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਧਾ ਲੋਕ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਚੂਰਨ ਬਣੇ, ਸਿਰਾਂ ਸਮੇਤ

ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫਸੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਪਰਲਯ ਕਾਲ ਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਜਵੱਲਤ ਮੂੰਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਪੂਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰਸਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਚੱਟ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਰੇ ਘੋਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਘਬਰਾਹਟ ਦੀ ਥਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। 11.45 ਸ਼ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ ਠੀਕ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਬੇਚੈਨ ਹੋਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਾ ਮਾ ਤੇ ਵਯਥਾ = ਅਰਜਨ ਨੇ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਵੇਖੋ 11.23 ਤੇ 11.24, ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਏਥੇ ਮਾ ਤੇ ਵਯਥਾ - ਮੈਂ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਪਰ ਤੂੰ ਜੋ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਓ' ਇਹੋ ਤੇਰਾ ਵਿਮੂਢ ਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਛੱਡ ਦੇ। ਤੀਜੀ ਗੱਲ - ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਚਲਾ ਗਿਆ (11.01) ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਤੇਰਾ ਮੋਹ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਮੋਹ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਭੈਅ ਤੇ ਪਰਸੰਨ ਮਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰਾ ਇਹ ਦੇਵ ਰੂਪ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ ਸੰਵਾਦ ਪ੍ਰਸੰਨ ਤੇ ਆਨੰਦ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਘੋੜੇ ਹਕਦਾ ਹਾਂ, ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਰਦਿਆਂ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਵਿਕ੍ਰਮੀ ਦੇਖੀ ਹੈ ਕੀ ? ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਆਇਆ ਹੈ ? ਹੇ ਅਰਜਨ ! ਤੈਨੂੰ ਜੋ ਡਰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਅਹੰਤਾ ਮਮਤਾ (ਮੈਂ ਮੇਰਾ ਪਨ) ਹੋਣ ਨਾਲ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੇ ਇਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਡਰ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਤੇਰੀ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ, ਅਨਜਾਣ ਪਣਾ ਹੈ - ਇਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਛੱਡ ਦੇ। ਾ ਵਿਆਪ-ਇਤ ਭੀਰ ਪ੍ਰੀਤਮਨਹ ਪੁਨਹ ਤਵਮ - ਤਤ ਏਵ ਮੇ ਰੂਪਮੁ ਇਦਮੁ ਪ੍ਰਪਸ੍ਯ - ਅਰਜਨ ਨੇ 11.45 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ 'ਭਯੇਨ ਚ ਪ੍ਰਵਯਥਿਤਮੁ ਮਨਹ ਮੇ'। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਭਯੇਨ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ, ਵਿਆਪਇਤ ਭੀਰ 'ਤੂੰ ਭੈਅ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਵਯਥਿਤਮੁ ਮਨਹ' ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ 'ਪ੍ਰੀਤਮਨਾਹ' ਅਰਥਾਤ ਤੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਮਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾ।' ਾ ਤਤਏਵ = ਭਾਵ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਦੇਵ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮਾ ਸ਼ੰਕਰ ਆਦਿ ਦੇਵਤਾ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਕੇਵਲ ਦੇਵ ਰੂਪ ਹੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ - ਇਸ ਲਈ ਇਹੋ ਰੂਪ ਤੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖ ਲੈ।' ਅਰਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ 'ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਜੋ ਰੂਪ ਦਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਉਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਏਥੇ "ਇਦਮੁ" ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਾ ਸੰਜਯ ਦੀ ਦਿਵ੍ਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਸੰਜਯ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਦਿਵ੍ਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜੋ ਦਿਵ੍ਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ 11.49 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਰਹੀ, ਫਿਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ। ਾ ਵਿਆਕੁਲ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿਵ੍ਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਗਈ, ਇਸ ਸ਼ੰਕਾ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਰਜਨ ਐਨਾ ਭੈਅ ਭੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਏਥੇ ਹੈ, ਏਥੇ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਤੁਰ੍ਭੁਜ ਰੂਪ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ (11.45) ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦਿਵ੍ਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, 'ਨਿਸ਼ਪਾਪ ਨਰੇਸ਼। ਆਪ ਦੇ ਪੁੱਤਰ (ਦੁਰਯੋਧਨ) ਦੇ ਸਵੱਰਗ ਲੋਕ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ, ਮੈਂ ਸ਼ੋਕ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਗਿਰੀ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਮੇਰੀ ਇਹ ਦਿਵ੍ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੁਣ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।' ਅਰਜਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ, ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ (11.03) ਇਸ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਦਿਵ੍ਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਜਦ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਤੁਰ੍ਭੁਜ ਰੂਪ ਵੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦਿਵ੍ਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਾ ਸ਼ੋਕ ਦੁੱਖ ਕਾਰਨ ਦਿਵ੍ਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਮੱਤ ਮਾਰੀ ਜਾਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਖੜ੍ਹਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਜਦੋਂ ਤੂਫਾਨ ਮਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਠੰਡਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਰੁਦਰ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਸਰੂਪ, ਦਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਦਿਆਲੂ ਕਿਰਪਾਲੂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਭਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰੁਦਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਹੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

11.50 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸੰਜਯ ਉਵਾਚ *ਸਭ੍ਰਯ ਤਗਾਚ*

इति अर्जुनस् वासु-देवः तथा उक्त्वा, स्वकम् रूपम् दर्शयाम्-आस भूयः।

आ-श्यास्-अयाम्-आस च भीतम् एनम्, भू-त्वा पुनः सौम्य-वपुः महा-आत्मा॥

ਇਤਿ ਅਰਜੁਨਮੁ ਵਾਸੁਦੇਵਹ ਤਥਾ ਉਕ੍ਤਵਾ, ਸ੍ਵਕਮੁ ਰੂਪਮੁ ਦਰ੍ਸ਼ਯਾਮੁ ਆਸ ਭੂਯਹ।

ਆਸ਼੍ਵਾਸੁ ਅਯਾਮੁ ਆਸ ਚ ਭੀਤਮੁ ਏਨਮੁ, ਭੂਤ੍ਵਾ ਪੁਨਹ ਸੌਮਯ ਵਪੁਹ ਮਹਾ ਆਤਮਾ॥

੦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਸੰਜਯ ਉਵਾਚ : ਸੰਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਅਰਜੁਨਮੁ : ਅਰਜਨ। ਵਾਸੁਦੇਵਹ : ਵਾਸੁਦੇਵਾ। ਤਥਾ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਕ੍ਤਵਾ : ਬੋਲ ਚੁੱਕੇ। ਸ੍ਵਕਮੁ : ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ। ਰੂਪਮੁ : ਰੂਪ। ਦਰ੍ਸ਼ਯਾਮੁ ਆਸ : ਦਿਖਾਏ ਗਏ। ਭੂਯਹ : ਦੁਬਾਰਾ। ਆਸ਼੍ਵਾਸੁ : ਆਸ। ਅਯਾਮੁ : ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਭੀਤਮੁ : ਜੋ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਨਮੁ : ਉਸ ਨੂੰ। ਭੂਤ੍ਵਾ : ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ। ਪੁਨਹ : ਦੁਵਾਰਾ। ਸੌਮਯ ਵਪੁਹ : ਸਭਿਆ ਰੂਪ। ਮਹਾਤਮਾ : ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ।

੦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਸੰਜੇ ਬੋਲਿਆ, "ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੇ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਇੰਜ ਕਹਿ ਕੇ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਂਜ ਹੀ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦਿਖਲਾਇਆ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਫਿਰ ਸੌਮਯ ਸਰੂਪ (ਸਭਿਆ ਸਰੂਪ) ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਭੈਅ ਭੀਤ (ਅਰਜਨ) ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਾ ਇਤਿ ਅਰਜੁਨਮੁ ਵਾਸੁਦੇਵਹ ਤਥਾ ਉਕ੍ਤਵਾ ; ਸ੍ਵਕਮੁ ਰੂਪਮੁ ਦਰ੍ਸ਼ ਯਾਮੁ ਆਸ ਭੂਯਹ - ਅਰਜਨ ਨੇ ਜਦ, ਭਗਵਾਨ ਅੱਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਤੁਰ੍ਭੁਜ ਦੇਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤੂੰ ਬੇਚੈਨ ਤੇ ਭੈਅ ਭੀਤ ਨਾ ਹੋ। ਤੂੰ ਪਰਸੰਨ ਮਨ ਵਾਲਾ ਬਣ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ। (11.49) ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਏਸੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸੰਜੇ, ਏਸੇ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਾ ਤਥਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕਿਰਪਾ ਕਰਦਿਆਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਰਪਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਚਤੁਰ੍ਭੁਜ ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ। ਾ ਭੂਯਹ - ਜਿਸ ਦੇਵ ਰੂਪ (ਚਤੁਰ੍ਭੁਜ ਸਰੂਪ) ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦੇਖਿਆ ਸੀ (11.15, 11.17) ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ

ਸੀ - ਉਹੋ ਰੂਪ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਫਿਰ ਦਿਖਾਇਆ। ◦ ਆਸ਼ਵਾਸ ਅਯਾਮ ਆਸ ਚ ਭੀਤਮ੍ ਏਨਮ੍ - ਭੂਤਵਾ, ਪੁਨਹ ਸੌਯ ਵਪੁਹ ਮਹਾਆਤਮਾ = ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ। ਫਿਰ ਅਰਜਨ ਦੀ ਪਰਸੰਨਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੁਨਹ ਦਿਵਜ ਰੂਪ (ਮਨੁੱਖ ਰੂਪ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋਏ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ। ◦ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਿਵਭੁਜ ਸਨ ਜਾਂ ਚਤੁਰਭੁਜ, ਇਸਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦਿਵਭੁਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਾਸੁਦੇਵਾ (ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਈ) ਵਾਸੁਦੇਵ ਤੇ ਦੇਵਕੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਿਆਲਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਿਰਜੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣਾ ਕ੍ਰੋਧਮਈ ਭਿਅੰਕਰ ਰੂਪ ਉਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਵਿੱਚ ਭੈੜੇ ਜ਼ਾਲਮ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਲੋਕ ਠੀਕ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੇ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

11.51 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ ਅਰੁੰਜ ਤਗਾਚ

ਫ਼ਰ੍-ਤ੍ਕਾ ਫ਼ਦਮ੍ ਸਾਨੁਥਮ੍ ਰੂਪਮ੍, ਠਕ ਸੌਮਯਮ੍ ਜਨ-ਅਰੰਨ। ਫ਼ਦਾਨੀਮ੍ ਅਸ੍-ਭਿ ਸਮ੍-ਵ੍ਰ-ਤ-:, ਸ-ਚੇਗਾ: ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਮ੍ ਗਤ:॥

**ਦ੍ਰਸ਼ਤਵਾ ਇਦਮ੍ ਮਾਨੁਸ਼ਮ੍ ਰੂਪਮ੍, ਤਵ ਸੌਯਮ੍ ਜਨ ਅਰਦਨ।
ਇਦਾਨੀਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ ਸਮ੍ਵ੍ਰ ਤਹ, ਸੁਚੇਤਾਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਮ੍ ਗਤਹ॥**

◦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਦ੍ਰਸ਼ਤਵਾ : ਦੇਖ ਚੁੱਕਣ 'ਤੇ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਮਾਨੁਸ਼ਮ੍ : ਮਾਨਵੀ। ਰੂਪਮ੍ : ਰੂਪ। ਤਵ : ਤੇਰਾ। ਸੌਯਮ੍ : ਸਰੀਰ। ਜਨਅਰਦਨ : ਜਨਾਰਦਨ। ਇਦਾਨੀਮ੍ : ਹੁਣ। ਅਸ੍ਮਿ : ਹਾਂ। ਸਮ੍ਵ੍ਰ ਤਹ : ਸੁਆਰਨਾ, ਵਿਉਂਤਨਾ। ਸੁਚੇਤਾਹ : ਮਨ ਨਾਲ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਮ੍ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ। ਗਤਹ : ਗਤੀ, ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਤੀ।

◦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਅਰਜਨ ਬੋਲਿਆ : ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ! ਆਪ ਦੇ ਇਸ ਸਭਿਆ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੁਚੇਤ (ਸਵਥ-ਚਿੱਤ) ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ (ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◦ ਦ੍ਰਸ਼ਤਵਾ ਇਦਮ੍ ਮਾਨੁਸ਼ਮ੍ ਰੂਪਮ੍ ਤਵ ਸੌਯਮ੍ ਜਨਅਰਦਨ - ਆਪ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਲੀਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਗਾਵਾਂ, ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ, ਬਿਰਥ ਵੇਲਾਂ ਅਦਿ ਭੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸੌਯਯਦ੍ਰਿਭੁਜ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਹੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਜੋ ਮੈਂ ਭੈਅਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਉਹ ਭੈਅ ਮਿਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਬਚੈਨੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ। ◦ (ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਮ੍ ਗਤਹ =) ◦ ਏਥੇ 'ਸੁਚੇਤਾਹ' - ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਵੱਲ ਗਈ, ਤਦ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸੁਰਤ ਆ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਿੱਥੇ ਮੈਂ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ! ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਯੋਗਤਾ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਖ਼ਰਾਬ ਤੇ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ ਮੱਛੀਆਂ ਤੰਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਇਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਪਾਣੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਅਵੱਸਥਾ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਜੇਕਰ ਜਦ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਰੁਦਰ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲਵੇ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਭਿਆ-ਸਰੂਪ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਇਸ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਏਸ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਨੁਸ਼ ਮਾਨੁਸ਼ਮ੍ ਰੂਪਮ ਅਰਥਾਤ ਮਾਨਵੀ ਸਰੂਪ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਹੀ ਅਰਥ ਹਨ। ਆਪ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਰਗੇ ਹੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਰੂਪ ਵੀ।

11.52 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ ਸ਼੍ਰੀ ਖਗਾਜਨ ਤਗਾਚ

ਸੁ-ਦੁਰ੍ ਫ਼ਰ੍ਸਮ੍ ਫ਼ਦਮ੍ ਰੂਪਮ੍, ਫ਼ਰ੍-ਤਗਾਨ੍ ਅਸ੍-ਥਿ ਯ੍ਰ ਸਮ। ਦੇਗਾ: ਅਧਿ ਅਸ੍ਯ ਰੂਪਸ੍ਯ, ਨਿ੍ਯਮ੍ ਫ਼ਰ੍ਸਿ-ਕਾਙ੍ਕਿਣਾ:॥

**ਸੁਦ੍ਰਮ ਦਰ੍ਸ਼ਮ੍ ਇਦਮ੍ ਰੂਪਮ੍, ਦ੍ਰਸ਼ ਤਵਾਨ੍ ਅਸਸਿਯਤ੍ ਮਮ।
ਦੇਵਾਹ ਅਧਿ ਅਸ੍ਯ ਰੂਪਸ੍ਯ ਨਿਤਯਮ੍ ਦਰ੍ਸ਼ਨ ਕਾਂਕ੍ਸ਼ਿਣਾਹ॥**

◦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ : ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ। ਸੁਦ੍ਰਮ ਦ੍ਰਸ਼ਮ੍ : ਵੇਖਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਰੂਪਮ੍ : ਰੂਪ। ਦ੍ਰਸ਼ ਤਵਾਨ੍ : ਆਪ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹੋ। ਅਸ੍ਸਿ : ਇਸ ਦਾ। ਯਤ੍ਯਮ : ਜਿਹੜਾ ਮੇਰਾ। ਦੇਵਾਹ : ਦੇਵਤੇ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਅਸ੍ਯ : ਇਸ ਦਾ। ਰੂਪਸ੍ਯ : ਰੂਪ ਦਾ। ਨਿਤਯਮ੍ : ਹਮੇਸ਼ਾ। ਦਰ੍ਸ਼ਨ : ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਜਾਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ। ਕਾਂਕ੍ਸ਼ਿਣਾਹ : ਇੱਛਾ ਕਰਨੀ।

◦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ, "ਮੇਰਾ ਜੋ ਰੂਪ ਤੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◦ ਸੁਦ੍ਰਮ ਦਰ੍ਸ਼ਮ੍ - ਪਦ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਲਈ ਹੈ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਜਾਂ ਦਿਵਭੁਜ ਰੂਪ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦੀ ਤਾਂ ਦੇਵਤਾ ਭੀ ਕਲਪਨਾ ਕਿਉਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ? ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸੁਲਭ ਸੀ ਤਾਂ ਦੇਵਦਿਆਂ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਦੁਰਲੱਭ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਦ੍ਰਮ ਦਰ੍ਸ਼ਮ ਪਦ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਹੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ 'ਦੇਵ ਰੂਪਮ (11.45) ਤੇ ਸੁਵਕ੍ਮ ਰੂਪਮ 11.50 ਪਦ ਆਏ ਹਨ। ◦ ਦੇਵਾਹ ਅਧਿ ਅਸ੍ਯ ਰੂਪਸ੍ਯ ਨਿਤਯਮ੍ ਦਰ੍ਸ਼ਨ ਕਾਂਕ੍ਸ਼ਿਣਾਹ - ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਏਥੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਇਹ ਜੋ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਬੜੇ ਦੁਰਲੱਭ ਹਨ। ਅਗਲੇ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਚਤੁਰਭੁਜ

ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਵੇਦ ਯਗ ਤਪ ਦਾਨ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਅਨਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਨਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਿਤ੍ਯ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਤੇ ਲਾਲਸਾ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਨਿਤ੍ਯ ਲਾਲਸਾ ਅਨਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਲਾਲਸਾ ਨਾ ਰਹੇ, ਪਰ ਇਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭੋਗ ਭੋਗਣੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲਾਲਸਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ੦ ਦੇਵਾਹ ਅਪਿ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁੰਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਪਦ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉੱਚ ਦਿਵ੍ਯ ਭੋਗ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੰਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪਦ ਆਦਿ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਉੱਚੇ ਲੋਕ, ਉੱਚੇ ਭੋਗ ਤਾਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਤ ਮਹੱਤਵ ਕੁੱਝ ਵੀ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਉਦਭਵ (ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ) ਹੋਣ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਤਿ ਗਿਆਨ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਜੋ ਅਰਜਨ ਨੇ ਹੁਣੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਵਤੇ ਇਸ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਈਸ਼ਵਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਪਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜੋ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਸੁਦ੍ਰ ਮਦ੍ਰਸ਼ਮ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਹੱਥਾਂ ਵਾਲਾ ਸਰੂਪ ਅਜੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਗੁਪਤ ਹੈ। ਤਪੱਸਿਆ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਬ ਲੌਕਿਕ ਰੂਪ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਦੋ ਹੱਥਾਂ ਵਾਲੇ ਸਰੂਪ ਵਾਂਗ ਹੀ ਦੇਖਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ। ਤੈਂ ਲੋਕੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਈਸ਼ਵਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ-ਯੋਗ ਮਾਯਾ ਹੈ।

11.53 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਅਹਮ੍ ਕੇਦੈ: ਨ ਰਪਸਾ, ਨ ਦਾਨੇਨ ਨ ਚ ਙ੍ਯਯਾ। ਸ਼ਕ੍-ਯ: ਈਕਿਖਿ: ਦ੍ਰਸ਼੍ਟੁਸ੍, ਫ੍ਰਹ੍-ਰਕਾਨ੍ ਅਸ੍-ਸਿ ਸਾਮ੍ ਯਥਾ ॥

ਨ ਅਹਮ੍ ਵੇਦੈਹ ਨਾ ਤਪਸਾ, ਨ ਦਾਨੇਨ ਨ ਚ ਇਜ੍ਯਯਾ।

ਸ਼ਕ੍ਯਹ ਏਵੰ ਵਿਧਹ ਦ੍ਰਸ਼੍ਟਮ੍, ਦ੍ਰਸ਼੍ਤਵਾਨ੍ ਅਸ੍ਰਿਸਿਮਾਮ੍ ਯਥਾ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਵੇਦੈਹ : ਵੇਦਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਤਪਸਾ : ਤਪੱਸਿਆ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਦਾਨੇਨ : ਦਾਨ, ਸੁਗਾਤ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਇਜ੍ਯਯਾ : ਕੁਰਬਾਨੀ। ਸ਼ਕ੍ਯਹ : ਸੰਭਵ ਹੈ। ਏਵੰ ਵਿਧਹ : ਇਸ ਵਰਗਾ। ਦ੍ਰਸ਼੍ਟਮ੍ : ਦੇਖਣ ਯੋਗ। ਦ੍ਰਸ਼੍ਤਵਾਨ੍ ਅਸ੍ਰਿਸਿ : ਆਪ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹੋ। ਮਾਮ੍ : ਮੈਨੂੰ। ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਸੁੰਦਰ ਮੈਂ ਨਾ ਵੇਦਾਂ ਦੁਵਾਰਾ, ਨਾ ਤਪ ਦੁਆਰਾ, ਨਾ ਦਾਨ ਦੁਆਰਾ, ਨਾ ਯਗ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਅਹਮ੍ ਵੇਦੈਹ, ਨ ਤਪਸਾ ਨ ਦਾਨੇਨ ਨ ਚ ਇਜ੍ਯਯਾ, ਸ਼ਕ੍ - ਯਹ-ਏਵ ਵਿਧਹ ਦ੍ਰਸ਼੍ਟਮ੍ - ਇਹ ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਚੀਜ਼ ਮੁੱਲ ਖਰੀਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਚੀਜ਼ ਉਸ ਮੁੱਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮੁੱਲ ਦੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੀਜ਼ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਵੇਚਣ ਮੁੱਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮੁੱਲ 'ਤੇ ਹੀ ਉਹ ਵਸਤੂ ਖਰੀਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ, ਤਪ ਕਰਨ ਜਾਂ ਯਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਖਰੀਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਨਾ ਭਗਵਾਨ ਉੱਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 11.43 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਸਾਫ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ, ਆਪ ਉੱਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਜਤਲਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਨਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਤਾ ਵਾਲਾ ਘੱਟ ਯੋਗਤਾ ਵਾਲੇ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਘੱਟ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਰੋਹਬ ਜਮਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਅਮੀਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਤਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ ਬਦਲੇ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸਖਤੀ ਨਾਲ, ਰੋਹਬ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਮਾਤ੍ਰ ਨਾਲ ਤਤਕਾਲ ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਇੱਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਖ਼ੀਦਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਪਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸਮੱਰਥਾ ਸਮਯ ਸਮਝ ਸਾਮੱਗਰੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੱਰਪਿਤ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾ ਰਹੇ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਦੂਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਦੁਰਲੱਭਤਾ ਚਤੁਰ੍ਭੁਜ ਰੂਪ ਲਈ ਹੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੁਨਰੁਕਤੀ ਦੋਸ਼ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ 11.48 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੀ ਦੁਰਲੱਭਤਾ ਦੱਸੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੱਲ - ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਨਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਸੰਦੇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਰਜਨ ਵਰਗੇ ਸੂਰਬੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਦਿਵ੍ਯ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਨਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਆਕਰਸ਼ਨ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ?

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਾਰ-2 ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਜੋ ਲਾਭਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਤਮ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਭੌਤਿਕ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤੂਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ, ਹੀਰੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਆਪਣੀਆਂ ਦੈਵੀ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ, ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਕਰਨ ਤੇ ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ, ਜੇ ਮੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਕਰਨ ਜਾਂ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਏਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਇੰਜ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ, ਸਤਿ ਸਾਧਨਾ, ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ

ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

11.54 ਸ਼ਲੋਕ :

भक्तया तु अन्-अन्यथा शक्-यः, अहम् एवकिधः अर्जुन। ज्ञा-तुम् द्रष्टुम् च तद्-त्वेन प्रवेष्टुम् च परम्-तप ॥

ਭਕ੍ਤਯਾ ਤੁ ਅਨ੍ ਅਨ੍ਯਯਾ ਸਕ੍ਯਹ, ਅਹਮ੍ ਏਵੰ ਵਿਧਹ ਅਰ੍ਜੁਨ।

ਗ੍ਯਾਤੁਮ੍ ਦ੍ਰਸ਼ਟੁਮ੍ ਚ ਤਦ੍ ਤ੍ਵੇਨ, ਪ੍ਰਵੇਸ਼੍ਟੁਮ੍ ਚ ਪਰਮ੍ ਤਪ ॥

◉ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਭਕ੍ਤਯਾ : ਭਗਤੀ ਤਪੱਸਿਆ ਅਰਚਨਾ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਅਨ੍ਯਯਾ : ਹੋਰ ਦੂਜਾ। ਸਕ੍ਯਹ : (ਹਾਂ) ਸੰਭਵ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਏਵੰ ਵਿਧਹ : ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਅਰ੍ਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਗ੍ਯਾਤੁਮ੍ : ਜਾਣਨ ਲੈਣਾ। ਦ੍ਰਸ਼ਟੁਮ੍ : ਦੇਖਣ ਯੋਗ। ਚ : ਅਤੇ। ਤਦ੍ ਤ੍ਵੇਨ : ਅਸਲ ਵਿੱਚ। ਪ੍ਰਵੇਸ਼੍ਟੁਮ੍ : ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਰਮ੍ ਤਪ : ਹੇ ਪਰਮ ਤਪ।

◉ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਹੇ ਪਰਮ ਤਪਾ ਅਰਜਨ! ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਸੁੰਦਰ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਦੇਖ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◉ ਭਕ੍ਤਯਾ ਤੁ ਅਨ੍ ਅਨ੍ਯਯਾ ਸਕ੍ਯਹ, ਅਹਮ੍ ਏਵੰ ਵਿਧਹ ਅਰ੍ਜੁਨ - ਏਥੇ ਤੁ ਪਦ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਸਾਧਨ ਦੱਸਣ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਅਰਜਨ। ਤੂੰ, ਮੇਰਾ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਖ, ਚੱਕਰ, ਗਦਾ, ਪਦਮ ਧਾਰੀ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਯਗ ਦਾਨ ਤਪ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਅਨਨ੍ਯਾ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ◉ ਅਨਨ੍ਯਾ ਭਕਤਿ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੋਣਾ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉੱਪਰ ਰਹਿਣਾ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਕਿਸੇ ਯੋਗਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਾ ਲੈਣਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਦੇਣਾ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੇਚੈਨ ਰਹਿਣਾ। (ਵੇਖੋ 8.14) ਅਤੇ (9.22) ਅਨਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਭਜਨ ਸਮੱਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਤ-ਕੰਠਪੂਰਵਕ, ਜੋ ਸਹਾਰਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਹਾਰਾ ਭੋਰਾ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਧਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਾਧਨ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਮਿਟਾਉਣ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਫਿਰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ◉ ਗ੍ਯਾਤੁਮ੍ ਦ੍ਰਸ਼ਟੁਮ੍ ਚ ਤਦ੍ ਤ੍ਵੇਨ ਪ੍ਰਵੇਸ਼੍ਟੁਮ੍ ਚ ਪਰਮਮ ਤਪ - ਅਜਿਹੀ ਅਨਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਅਨਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਭੀ ਭਗਵਾਨ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ (18.55) ਪਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਵਾਧਕ ਨਹੀਂ। ◉ ਗ੍ਯਾਤੁਮ੍ : ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਜਾਣਨ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਜਾਣਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 7.19 ਤੇ 9.19 ਸ਼ਲੋਕ, ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚਲੇ ਅਸਲ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ◉ ਦ੍ਰਸ਼ਟੁਮ੍ - ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਵਿਸ਼ਨੂ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੇ, ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ। ◉ ਪ੍ਰਵੇਸ਼੍ਟੁਮ੍ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਅਭਿਨੰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਨਿਤ੍ਯ ਲੀਲਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਭਗਤ ਦੀ ਹਰ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਭਗਤ ਲਈ ਹੋਰ ਜਾਣਨਾ, ਪਾਉਣਾ, ਕਰਨਾ, ਸਿੱਖਣਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰਾਜ-ਮਹੱਲ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਕੇ, ਆਪਣਾ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਰਾਜੇ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਅਰਥ ਪੂਰਣ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਅਰਥ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖਣਾ ਤੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਨਾ, ਦੋਵਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਤਾਲ ਮੇਲ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਨਨ੍ਯਾ ਭਗਤੀ ਭਗਤ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਹੈ।

11.55 ਸ਼ਲੋਕ :

मद्-कर्म-कृत् मद्-परमः, मद्-भक्तः सङ्ग-वर्जितः। निर-वैरः सर्व-भूतेषु, यः सः माम् ए-ति पाण्डव ॥

ਮਦ੍ਕਰ੍ਮ ਕ੍ਰਤ੍ ਮਦ੍ ਪਰਮਹ, ਮਦ੍ ਭਕ੍ਤਹ ਸੰਗ ਵਰਜਿੱਤਹ।

ਨਿਰ੍ ਵੈਰਹ ਸਰ੍ਵ ਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਯਹ ਸਹ ਮਾਮ੍ ਏਤਿ ਪਾਂਡਵ ॥

◉ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਮਦ੍ਕਰ੍ਮ ਕ੍ਰਤ੍ : ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ। ਮਦ੍ ਪਰਮਹ : ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਉੱਤਮ ਵਾਂਗ ਵੇਖਣਾ। ਮਦ੍ਭਕਤਹ : ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ। ਸੰਗ ਵਰਜਿੱਤਹ : ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਨਿਰਵੈਰਹ : ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ। ਸਰ੍ਵ ਭੂਤੇਸ਼ੁ : ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਵੱਲ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਸਹ : ਉਹ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਇਤਿ : ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਂਡਵ : ਹੇ ਪਾਂਡਵ।

◉ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਹੇ ਪਾਂਡਵ! ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੈ, ਸਦਾ ਮੈਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਹੀ ਭਗਤ ਹੈ। ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵੈਰ ਭਾਵ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਗੱਲਾਂ ਹਨ : 1. ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ 2. ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨੇ, ਇਹ ਪੰਜਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਵਿਭਾਗ ਹਨ, ਪਹਿਲੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ 'ਮਦ੍ ਕਰ੍ਮ ਕ੍ਰਤ੍' 'ਮਦ੍ ਪਰਮਹ', ਅਤੇ ਮਦ੍ ਭਕਤਹ - ਇਹ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਹਨ - ਦੂਜੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ, ਸੰਗ ਵਰਜਿੱਤਹ ◉ ਨਿਰਵੈਰਹ ◉ ਸਰ੍ਵ ਭੂਤੇਸ਼ੁ - ਇਹ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਹਨ - ਦੂਜੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ, ਸੰਗ ਵਰਜਿੱਤਹ ◉ ਨਿਰਵੈਰਹ ◉ ਸਰ੍ਵ ਭੂਤੇਸ਼ੁ - ਇਹ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਹਨ। ◉ ਮਦ੍ ਕਰ੍ਮ ਕ੍ਰਤ੍ = ਜੋ ਜਪ ਕੀਰਤਨ, ਧਿਆਨ ਸਤਿਸੰਗ ਆਦਿ ਭਗਵਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਜ ਹਨ ਅਤੇ ਵਰ੍ਣ ਆਸ਼ਰਮ, ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਅਨੁਸਾਰ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੌਕਿਕ ਕਰਮਾ ਦੇ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੀ ਅਰਥਾਤ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਦਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ◦ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਤੇ ਲੌਕਿਕ - ਇਹ ਦੋ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਹੀ ਕਰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕੋ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਕੁੱਝ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ ਮਦਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ◦ ਮਦ ਪਰਮਹ - ਜੋ ਕੇਵਲ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ ਉੱਤਮ ਸਮਝ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਤੇ ਪਰਮ ਆਸਰਾ ਕੇਵਲ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਅਜਿਹਾ ਭਗਤ ਮਦ ਪਰਮਹ ਹੈ। ◦ ਮਦ ਭਕਤਹ - ਜੋ ਕੇਵਲ ਮੇਰਾ ਹੀ ਭਗਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅਟੱਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲਏ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਮੇਰੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਹੀ ਹਾਂ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਮਦਭਕਤਹ ਹੈ। ◦ ਸੰਗਵਰ੍ ਜਿਤਹ ਨਿਰਵੈਰਹ, ਸਰ੍ਵ ਭੂਤੇਸ਼ੁ ਯਹ = ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਕਤੀ ਮੇਰਾ ਕਲਿਆਣ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਆਸਿਤਾ ਮਮਤਾ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਦਾ ਹੈ। 'ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹਾਂ' - ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੈਰ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਕਿਰਪਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ◦ ਸਹ ਮਾਮ੍ ਬਤਿ - ਅਜਿਹਾ ਉਹ ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੇਖਣ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ) ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਿਵ੍ਯ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਦੇਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾਂ ਰੂਪ ਸ਼ਕਲ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸਦੀਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਜੀਵ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਥਵਾ ਕਿਸਮ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਇਹੋ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਗੀਤ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਹੀ ਕਾਰਜ ਸੰਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮਨ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ (ਮਨ) ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮੋਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਫਰਤ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਸੀ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਂ ਆਪਸੀ ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦੀ ਘਾਟ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਸੀ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਵਸਤੂ 'ਚੋਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ/ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੋਵੇ। ਜਦ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰਜਣ ਹਾਰ ਨਾਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ? ਜਿਵੇਂ ਪਤੀ ਦਾ ਅਨੁਠਾ ਪਿਆਰ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਲਈ, ਇੱਕ ਕੰਜੂਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਲਈ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸਾਡਾ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਅਟੁੱਟ ਹੋਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਇਹੋ ਭਗਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

